

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לג, תשמ"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשוננו לעם

קונטרסים עממיים לענייני לשון

בעריכת ע' איתן ומ' מדין

מחזור לג, קונטרס ח-ט (שכח-שכט) סיון-תמוז ה' תשמ"ב

יצחק אפשטיין איש הלשון

מאת

שלמה הרמתי

הוצאת המזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית
ירושלים

בהתקנת הקונטרס לדפוס
סייעה
נורית רייך

נסדר ונדפס בדפוס רפאל חיים הכהן בע"מ
מִצְבוּ בְּנוֹ מִשְׁהוּל

א. פתיחה

יצחק אפשטיין נמנה עם "בני העלייה" המופלאים, שעלו לארץ בשלהי המאה הי"ט ושהניחו את היסודות למדינה היהודית. תרומותיו החשובות היו בהחייאת העברית ובהנחלתה לרבים — ילדים ומבוגרים. רשמי רשומות קשרו לו כתרם של כבוד והדר. במאמר הספד עליו, שפורסם סמוך אחר פטירתו, ציין עורך "הד-החינוך", עיתונם של מורי א"י, שאפשטיין נחשב "פאחד הנפילים שאין לו אח ודוגמה בין מחנכי הדור וראשיו"¹. מוקירו שיבחו את אישיותו ואת פעולותיו לטובת עמו. כל אחד ממעריכי פועלו — בתקופות שונות של חייו — תיאר היבט מסוים של תרומותיו: צוין, שהיה משלושת אבות "גישת עברית בעברית" — והמקורי שבהם²; שהיה "מחנך מלידה בחסד עליון"³; שהיה "המורה" בדור התחייה⁴; ראו בו

1. אושפיז, י. "רבי יצחק אפשטיין", הד-החינוך, שנה 17, גיליון ד-ח (אדר ב' תש"ג), 2.
2. הרמתי, ש'. שיטת האולפן, ירושלים, המועצה להנחלת הלשון, 1972, 43-53.
3. בָּרוֹר, מ' וא"י, ברור, זכרונות אב ובנו, ירושלים, מוסד הרב קוק, 1966, 503. דוד ילין, עמיתו של אפשטיין בפיתוח "גישת עברית בעברית" ובהנחלתה לרבים, כתב על אפשטיין, שהוא "המחנך בה"א הידיעה רבתי": "ליובלו של יצחק אפשטיין", הד-החינוך, שנה חמישית, גיליון י"ד (כ"ה בתמוז תרצ"א), 279. גם ח"נ ביאליק הזכיר את אפשטיין בין "גדולי ההוראה" בדורו ("תרבות ופוליטיקה", כתבי ח"נ ביאליק, ספר שני, ת"א, דביר, תרצ"ה, שפ"ד).
4. היילפרין, י. "המורה (לדמותו הרוחנית של ר' יצחק אפשטיין)", ספר היובל של הסדרות המורים, תרס"ג-תרפ"ח (ערך ד' קמחי), ירושלים, הסדרות המורים בא"י, תרפ"ט, 193-196.

"משיח ספרותנו הפדגוגית, מפלס הדרך למחקר העברי המקורי"⁵; הכירו בו את הפסיכולוג של הלשון העברית המתחיה⁶; הכתירוהו בכתר הלוחם לשימור האופי של העברית המקורית. וכולם הדגישו, שהיה נאה דורש ונאה מקיים, וע"פ כיבדוהו גם מתנגדיו, וחסידיו ראו בדיבורו העברי דוגמה, הראויה לחיקוי.

כל מעריך ונימוקו עמו: "רבים כתבו, רבים יכתבו עליו, ושונה תפיסתו של זה מתפיסתו של זה. כל אחד מבליט קו מסוים בדמותו, ולידי שלמות מקיפה לא הגיעו"⁷. ראוי אפוא לבחון את כלל תרומותיו להחייאת הלשון ולהנחלתה לרבים משנת עלייתו לא"י (תרמ"ו) ועד יום מותו (פ"ג באדר תש"ג). ברור, שכאן לא נוכל להציע אותה "שלמות מקיפה", אולם השתדלנו לתאר, לפחות בקווים כלליים, את תחומי פועלו ושלביהם.

בחינת התמרורים העיקריים של פועלו המבורך של אפשטיין מגלה, לדעתי, תכונה מרכזית, הניפרת בכל שלב של

5. הערה 1:9.

6. "אפשטיין הצליח לבצר לו מקום מיוחד, פינת יקרת מיוחדת לו לעצמו בחקר הלשון. אפשטיין נחשב הפסיכולוג של הלשון העברית הקמה לתחייה" (ב' קלאר. "יצחק אפשטיין ז"ל", ל ש ו נ נ ו, כרך י"ב, תש"ג-תש"ד, 82).

7. ספיבק, י'. "יצחק אפשטיין ז"ל", הקדמה לספר מאמריו של אפשטיין: מחקרים — בפסיכולוגיה של הלשון והחינוך העברי, ירושלים, קזהלת, תש"ז, ה' (דפי ההקדמות לספר זה מסומנים באותיות, ומאמרי אפשטיין — במספרים, וכך נהגנו כאן).

פעילותו ובאה לידי ביטוי באמרתו של הלל: "במקום שאין אנשים השתדל להיות איש"⁸.

אפשטיין לא עלה לא"י כדי להשתתף בהחייאת הדיבור העברי בהנהגתו של אליעזר בן־יהודה, כי אם עלה לארץ פחקלאי⁹, ובשנים הראשונות שלו פה אמנם עסק בחקלאות¹⁰. אולם הנסיבות שינו את מסלול חייו וכינוהו להוראה¹¹. תחילה התעניין בהוראת העברית לילדים, שבאו מסביבה שפמעט לא

8. אבות, פרק ב, משנה ה. והשוה לאמור בתלמוד בבלי, מסכת ברכות ס"ג, ע"א.

9. "ובעת ההיא נאות הבארון הנדיב להצעת חובבי ציון, כי יקבל למושבותיו בא"י שישה צעירים מרוסיה, כדי לחנכם בחקלאות ולהכשירם כמדריכים למתיישבים בעתיד. ויהי בהגיע הפשורה לחוגים הלאומיים באודיסה, התייצבתי לפני מזכיר הוועד לחובבי ציון, רבי משה ליב לילינבלום ז"ל, פמועמד לתפקיד האמור, ומקץ שבועות אחדים הודיעני. כי עליי להיפון לדרך" (מחקרים, הערה 7: 343-344).

10. "ואני בעל הטורים האלה, אחרי עבדי כארבע שנים בגננות ובמידת קרקעות, חזרתי לנטיית נעוריי — למלאכת ההוראה" (שם: 344). אולם בפרסום אחר, שקדם להנ"ל, נאמר שאפשטיין עבד בגננות 5 שנים: "אחרי עבדי חמש שנים כתלמיד גנן וכעוזר למדידת קרקעות, הוצעה לפניי משרת מורה" (שם: 351).

11. ראה מה שכתב בנידון ר' בנימין: "בין אבות היישוב אתה מוצא סוג אנשים, שמראשית דרכם הם יודעים בדיוק את הדרך אשר ילכו בה עד יומם האחרון. ולעומתם אתה מוצא סוג אחר, אשר כאילו רק במקרה הם מוצאים את דרכם המיוחדת. אחד מאלה היה יצחק אפשטיין... הוא עשה כמה שנים בארץ ולא עלה על דעתו להיות מורה, מחיה הלשון ועוסק בחקירתה. במקרה נעשה מורה וגם מנהל" (פנסת חכמים — פרצופים, ירושלים, תשכ"א, 130).

דיברו בה עברית¹². אפשטיין נרתם להוראה בבית הספר העברי-לאומי, שהיה אז בהתהוותו; הוא עשה כן ללא כל הכשרה מקצועית או ניסיון אישי קודם, והייתה בו רק נטייה להסביר¹³. אפשטיין נכנס להוראה, משום שבסביבתו לא נמצא ה"איש" המתאים לכך, שיהיה מסוגל להתמודד עם בעיות דידאקטיות סבוכות כל כך. ומפיון שפך, קיבל הוא עליו להיות "האיש" — איש החינוך ואיש הלשון העברית: מורה הלשון המתחיה בדיבור. מאז נחתך גורלו לשנים רבות. הוא נקשר ללשון העברית ולמשימה הקשה של הנחלתה — לפי אופייה המקורי — לילדים ולמבוגרים בתנאי הוראה קשים ביותר — ללא ספרי לימוד מתאימים וללא שיטת הוראה מגובשת¹⁴. יותר מפן: נראה לי, על יסוד עיון בתולדותיו, שאפשטיין ראה בהחייאת הדיבור העברי ובהנחלתו לרבים ייעוד לאומי — ולייעוד זה הקדיש את חייו. למימושו פעל בקנאות ובמסירות מתוך הקרבת קרבנות אישיים וחומרניים, אך בלי תרעומת ובלוי משקעי מרירות. הייעוד הלאומי היה בראש מעייניו. וע"פ הצלחתו בתחום הזה — ולו גם הצלחה חלקית ביותר — הסבה לו נחת ועודדה אותו, גם אם החברה לא גמלה לו פראוי¹⁵.

12. "גם פה (פלומר: בא"י — המעתיק) לא יצא אפוא הדיבור העברי כמעט לעולם מחוץ לכותלי בית הספר" (הערה 7:17).

13. "מנעורי התגלתה בי הנטייה להוראה. דעת כל אמת הייתה גורמת לי נחת, וכאשר הסברתי לאחרים, התענגתי בפליים" (הערה 7:350).

14. עיין על כך בספרי: ראשית החינוך העברי בארץ ותרומתו להחייאת הלשון, ירושלים, מס, 1979, פרק ראשון.

15. "הוא, אשר הקדיש את כל חייו ואת פשרונות נפשו הפבירים לתחיית תרבותה של האומה, לא ידרוש כלום. כאילו אין הדבר מגיע לו; כאילו

אין אפוא תמה, שכל מפיריו העלו על נס לא רק את פעולותיו הברוכות, אלא גם את מידותיו התרומיות: "כלל המידות הטובות, שמנו חכמים בצדיקים, נתחברו באישיות זו"¹⁶. מדברי מוקיריו מתקבלת תמונה ברורה על היות אפשטיין "משכמו ומעלה" בכל חבורה, שחי ופעל בתוכה. בכל חבורה אף הפירו בו כ"בן עלייה" וכמורה הדור: "דומה שר' יצחק מיחידי הסגולה, אשר נחננו במידות ובתכונות, האוצלות לאדם את הפושר ואת הזכות להיעשות מורה ומחנך לדור"¹⁷. ואם פי לא תמיד קיבלו את תורתו — להלכה או למעשה — מפל מקום תמיד הקשיבו לאמרי פיו ותמיד עיינו בכובד ראש בדברים שפתב. רבים העריצו אותו, על שנטל עליו תפקידים קשים בתחומי הלשון והחינוך בכל מקום, שלא נמצא "האיש" המתאים לכך. ותמיד מילא כל תפקיד בנאמנות, בכישרון, בחריצות ובהפרת פוּבד האחריות. ואת שדרש מאחרים קיים בעצמו, לכן שימש דוגמה חיה להחייאת הדיבור והלשון העברית המקורית.

להלן נסקור תמרורים אחדים של פעילותו הברוכה לשיפור החינוך והלשון העברית — בא"י וגם בתפוצות.

ב. האיש ופועלו

תרומתו הראשונה של אפשטיין לחינוך העברי-לאומי

אין חייבים לו ולא כלום" (הערה 4:196). וכן פתב שרפשטיין בספרו: גדולי החינוך בעמנו, ירושלים, מס, תשפ"ד, 161. ואושפיז פתב עליו: "נזיר מורנו וטהרו" (הערה 1:1).

16. הערה 4:196. 17. הערה 2:1.

המתחדש בא"י בשלהי המאה הי"ט הייתה בגיבוש הנוסח שלו ל"גישת עברית בעברית". ספרו בשם זה, שהופיע בשנת תרס"א, ציין את ראשיתה של המהפכה בהוראת עברית כלשון חיה בא"י ובתפוצות¹⁸, ולא בכדי פונה הספר "מבוא מפואר לבית הספר העברי"¹⁹. אמנם לא יחידי היה אפשטיין בפיתוח "גישת עברית בעברית". באותה תקופה ממש עסקו גם מורים אחדים — גרזובסקי וילין — בפיתוח שיטות להוראת עברית עפ"י גישה זו²⁰. אולם בתנאים, שהארץ הייתה אז נתונה בהם, לא ידע אפשטיין — לפי עדותו — על עבודות עמיתיו המורים ביהודה: "צריך להדגיש, כי בין מושבות הגליל העליון — ראש פינה ויסוד המעלה — ובין היישוב העברי ביהודה לא היה כל קשר, לא חומרי ולא רוחני"²¹. ע"פ בראשית עבודתו החינוכית בצפת הרגיש אפשטיין את עצמו "בבחינת רובינזון לאי הצפתי לתרבות... כל ספר לימוד בעברית טרם יהיה בארץ, ועל כל פנים לא הזדמן לידי"²². עמיתיו של אפשטיין — מפתחי שיטות "עברית בעברית" — הושפעו מן הספרות הפדגוגית הלועזית על "השיטה הטבעית", וגם הודרכו ע"י בעלי ניסיון בהוראה עפ"י שיטה זו. לא כן אפשטיין, שהיה המקורי בתוכם.

18. "ספרו 'עברית בעברית'... חולל מהפכה בשיטת הלימוד של בתי הספר העבריים בארץ ובגולה" (י. הררי. "ד"ר יצחק אפשטיין", בקובץ: על הראשונים ערך ד' לוי, ת"א, מרכז הסתדרות המורים, תשי"ט, 57).

19. שחורי, מ'. "קוים לדמות המורה" (בראש ספר מאמרי הלשון של אפשטיין: הגיוני לשון, ת"א, עם-עובד, תש"ז), י"ג.

20. עיין על כך בהערה 2: 19-43.

21. הערה 7: 352. 22. שם: 353.

את שיטתו חצב מלבן, ממוחו ומניסיונו האישי: "כל ספר לדוגמה לא היה לפניי. על מציאות 'שיטה טבעית' לא ידעתי כלום"²³. אמנם הודה, שספר צרפתי מסוים השפיע עליו בראשית דרכו החינוכית: "בפינה חשכה זו התגלגל לידי ספר צרפתי; ולעיניי ועוד יותר ללבי האירה האמרה — הוראה בעיניים"²⁴. אלא שיש לומר, שספר זה רק חיזק בו את האינטואיציה הדידאקטית שלו בדבר מ י מ ו ש כל לימוד; מה גם שספר זה הבהיר לאפשטיין רק פרטים אחדים, "אבל השיטה בכללה נשארה אפלה כמקודם"²⁵. ועוד: חידושו העיקרי של אפשטיין לא היה בתחום ההסתכלות — שעליה קרא באותו ספר — אלא בהפעלת כל החושים, ובעיקר בקישור הלימוד לתנועה.

אפשטיין התמודד עם בעיות הוראת העברית בתנאים קשים ביותר מבחינה דידיאקטית משנת תרנ"א, שאז נקרא לבוא לצפת ע"י הד"ר בלידן, רופא משכיל, שהחליט לפתוח בית ספר לנערות בכספי נדיבים מארה"ב²⁶. בהיות אפשטיין כבן כ"ח עלה לצפת כדי להיות מורה ומנהל של המוסד החדש. הדבר חייב ויתור מבחינה חומרית²⁷, אולם אפשטיין מעולם לא החשיב גורם זה, שכן את תורת ההסתפקות במועט קיים כל ימי חייו. כבר בראשית דרכו בחינוך הסביר את גישתו זו: "כך דרכו

23. שם: 355.

24. שם: 353. (הספר הצרפתי הוא: "ההוראה בעזרת העיניים", עפ"י

ספריית ראשונים, חוברת ח', בעריכת י' חורגין, ת"א, אדר ב', חש"ג, 14).

25. הערה 7: 353. 26. שם: 352. 27. הערה 1: 4.

של מורה איפרים: פת בבורגול יאכל, עגבנייה מתובלת בשמן זית ילפת, והפול כאן²⁸. האתגר החינוכי קסם לו; ונטייתו הטבעית להוראה הכריעה את הפך. והוא זנח את עבודתו החקלאית ועלה לצפת. משם עבר לראש פינה ולמטולה: "הוא קיבל ברצון את ההצעה לעבור לפפר, פי זה היה אז בראש מאניו"²⁹. בכל מקום שיקע עצמו בהוראה בכלל ובהוראת הלשון בפרט, חקר ובדק וחיפש דרכים יעילות יותר: "גם כאן התחיל מחדש, לא הלך בדרך הסלולה לפניו, לא הרי הפפר פהרי העיר"³⁰.

על יסוד רעיונותיו וניסיונותיו גיבש אפשטיין את הנוסח שלו "גישת עברית בעברית", שבה כלל — בסופו של דבר — יסודות חינוכיים-דידאקטיים, כמו טבעיות להיבטיה השונים³¹ ועמלנות, כפי שהטיפו טובי הפדגוגים בעולם, בלא שאפשטיין קרא על כך; והעיקר: גם ביצוע המלצותיו בחינוך נחשב בזמנו חידוש גמור אפילו בארצות נאורות³².

ספרו "עברית בעברית", שהיה עמו בכתובים שנים אחדות טרם הופיעו בדפוס, עורר התפעלות רבה מצד עמיתיו ורעיו הקרובים, שזכו לעיין בכתב-היד, כפי שעולה מדבריהם שכתב וילקומיץ, עמיתו וממשיך פועלו החינוכי-לשוני בגליל, בשנת תרנ"ח. בסיום סקירתו על יכול הספרים החדשים הוסיף וילקומיץ הערה זו: "ואחרון אחרון נכבד — ספר לימוד שפת

28. שם: 5. 29. הערה 7: י"ב. 30. שם.

31. הסבר מפורט — בהערה 2: 49-53. 32. הערה 18: 58.

עבר בעברית עפ"י השיטה הטבעית מאת יצחק אפשטיין ממטולה . . . כל שם, כל תואר, כל פועל ילמד התלמיד רק ע"י מראה עיניו, משמע אוזניו, ריח אפו, טעם חפו ומישוש אצבעותיו . . . הספר הזה ('עברית בעברית') או נכון יותר השיטה הטבעית, הנהיגה בבתי ספר אחדים באה"ק, הערוכה בספר זה בכשרון רב, עתידה לעשות שינוי גדול ונמרץ בלימוד שפתנו גם בחו"ל . . . חבל על המחבר, הפוכש נבואתו ואינו מגלה אותה אלא למתי מספר ממפריו"³³. ראוי להעיר כאן, שכבר קודם לדברים אלו של וילקומיץ נודע ברבים קיום כתב-היד הזה מהערה, שהוסיף אליעזר בן-יהודה בעיתונו (תרנ"ה) לדבריו של גרזובסקי, שכתב במאמרו ("דברים אחדים לשאלת שיטת-האם היא השיטה הטבעית בלימוד השפה"): "אולי יתעורר אחד מהם והוציא לאור ספר למתחילים עפ"י השיטה"³⁴. על כך העיר העורך בן-יהודה בשולי העמוד: "כפי ששמעתי חיבר המורה החכם יצחק אפשטיין מצפת ספר כזה. מי ייתן ומיהר להוציאהו לאור לתועלת קדמת שפתנו"³⁵.

מסתבר, שרעיו המורים דחקו באפשטיין לפרסם את פרי עטו. יצאה שנה מאז דברי וילקומיץ הנ"ל, ואפשטיין נאות לפרסם ב"השילוח" מאמר, שהציע את הרקע התיאורטי של

33. בן-אדם. "באה"ק — מכתבים ממושבות אחינו באה"ק". ה מ ל י ן , גליון 150, א' במנחם-אב תרנ"ח, 3 ("בן-אדם" הוא וילקומיץ, ראה הערה 4:1).

34. ה צ ב י , שנה 11, גליון 3 (כ"ט בטבת תרנ"ה), ז'.

35. באותו הקשר הזכיר אב"י, שגם "החכם דוד ילין מחבר ספר כזה"

(שם).

שיטתו, שלימים יהיה את המבוא לספרו "עברית בעברית" (תרס"א)³⁶. מאמר זה עורר את תשומת לבם של המורים-הלאומיים, בייחוד את מורי "החדרים המתוקנים". אחד המובהקים שבחבורה זו, ח"א זוטא, שעלה לארץ בתרס"ד והשתתף בעיצוב בית הספר העברי-הלאומי³⁷, כתב על המאמר הנ"ל של אפשטיין פלהלן: "במאמר זה, הפתוב בלשון חיה וציורית, פונה הפותב אל חבריו המורים בקריאה נמרצה להחיות את הוראת המקצועות העבריים. . . המאמר הנ"ל עורר תסיסה רבה בין המורים והמשפילים, והם התחילו לטפל ברצינות בשאלת השיטה הטבעית"³⁸. תיאור מפורט על השפעת הספר הזה על המורים מצאתי בדברי י' יחיאלי, אף הוא מבכירי המורים ב"חדר המתוקן" וממעצבי החינוך העברי-הלאומי בא"י בראשית המאה (עלה לא"י בתרס"ד): "לאלה שלא קראוהו אז יקשה מאוד לשער מה היה המאמר לנו, המורים העברים, מחפשי הדרכים של הזמן ההוא. הוא היה בשבילנו לא רק הופעה ספרותית נאה, אלא מאורע חיים ממדרגה ראשונה. היה בו במאמר זה, אם לא גילוי אמת חדשה, הרי היה בו משום הסברה קלאסית לאמת, שהייתה נישאת באויר, והפול ציפו לה וחשו את בואה"³⁹.

בשנת תרס"א הופיע הספר "עברית בעברית", והייתה לו

36. אפשטיין, י'. "עברית בעברית — השיטה הטבעית בראשית לימוד

שפת עבר", ה ש י ל ו ח , כרך ד', חוברת ה', חשון תרנ"ט, 385–396.

37. עיין עליו בספרי: הערה 14.

38. זוטא, ח"א. ד ר פ ו ש ל מ ו ר ה , ירושלים, מס, תרחץ, קנ"ז.

39. יחיאלי, י'. "עברית בעברית", הד-ה ח י נ ו ך , שנה חמישית,

גיליון י"ד (כ"ה בתמוז תרצ"א), 280.

השפעה עצומה על הוראת העברית. שמו של אפשטיין הלך לפניו לא רק בא"י, אלא גם בתצופות הגולה. בייחוד עלתה קרנו בעיני המורים הלאומיים ב"חדרים המתוקנים", שצצו אז בקהילות רבות במזרח אירופה. שרפשטיין, ממורי "החדרים המתוקנים", כתב על ספרו של אפשטיין ועל שיטתו: "פטל משכים פעלה השיטה הזאת על החינוך העברי והיא הייתה אחד הגורמים החשובים לתחיית החינוך העברי ברוסיה. ומשם עברה לשאר הארצות"⁴⁰. יחיאל היילפרין, ממייסדי גן-הילדים העברי-הלאומי, תיאר את ההשפעה העצומה, שהייתה לספר "עברית בעברית" עליו ועל בני דורו: "הייתה לה לחוברת זו השפעה מיוחדת במינה, לא אגזים אם אומר השפעה היסטורית בתולדות החינוך העברי... זכורני, צעיר מאוד הייתי בימים ההם ונכנסתי לעבודת ההוראה במקרה ובאופן ארעי. תסיסת הנעורים עדיין לא שקטה בי, ואני עוד מחפש את דרכי בחיים ואת המקצוע אשר אבחר בו. קראתי את החוברת 'עברית בעברית' ובייחוד את ההקדמה הנלבבה אשר לחוברת — וגורל חיי הוטל... ומעלה אני פאן את הדברים האלה, מפני שפרי לי, כי אין אני יחידי במובן זה, אלא אחד מהרבה עשרות או גם מאות מורים צעירים, אשר הושפעו מחוברת יפה זו, ואשר היא שגרמה להם להישאר לעולם בתוך עולם ההוראה ובתוך פותלי בית הספר"⁴¹.

40. שרפשטיין, צ' חינוך וקיום, ניו-יורק, שילה, תשט"ו, 135.

41. הערה 4:195. והשוה לכך את דברי ק"י סילמן, אף הוא ממורי

"החדר המתוקן" לפני עלייתו לארץ: "מימים ראשונים", ספר הילול (הערה 4): 255.

התהילות והתשבחות לא סחררו את ראשו של אפשטיין. להפך, הוא הפיר בגודל האחריות, הרובצת עליו כמורה דרך לרבים. ובשל נטייתו לשלמות בכל אשר עשה הבין, שאסור לו לנוח על זרי דפנה; שהרי כל מה שעשה עד פה היה מבוסס על אינטואיציה ועל ניסיון, אך לא על ידע מקצועי. ומאחר שהגורל כיון אותו להוראה, עליו להתפשר כהלכה למשימה זו. אעפ"י שבאותו פרק זמן היה קרוב לגיל 40 ומטופל באישה ובילדים, נטל את מקל הנדודים בידו ויצא למקום תורה, לבתי האולפנה העליונים של שוייץ. שם רצה לבחון בדרך מדעית את האינטואיציות הדידאקטיות שלו ולבסס בדרך המחקר את מסקנותיו, שהוסקו משיקול דעת ומניסיון. ואמנם מי שיבחן את חיבוריו המדעיים בתחום החינוך⁴² יגלה, שאין בהם חידושים עקרוניים, אלא ביסוס הידע המעשי שלו על-ידי עיגונו בממצאי המחקר המדעי.

בתקופת לימודיו בחו"ל לא שכח אפשטיין את תפקידו בהחייאת הלשון העברית ובהנחלתה לרבים. הוא היה פעיל באגודות להפצת העברית בחו"ל ("עברייה"); הרצה בכינוסים רבים על החינוך ועל העברית המתחיה. בדבריו אלה אף הציע הצעות מעשיות להפצת העברית פלשון חיה בחו"ל. הרבה מהצעותיו ראויות לעיון ואף לביצוע גם בימינו⁴³.

התמרור הפא של פעילות אפשטיין נעוץ בסלוניקי. עוד

42. ראה בספר מחקרים (הערה 7).

43. במיוחד ראוי להזכיר את מאמרו: "הדיבור העברי ודרכי הפצתו"

(שם: 240–252).

קודם שעלה בידו להשלים את לימודיו האקדמיים, נענה אפשטיין לפניית ראשי קהילת סלוניקי — והרב הראשי בתוכם — לבוא לעירם להעמיד את החינוך היהודי והעברי על יסודות איתנים. האתגר היה גדול: כלום ייתכן, שהוא, הפא מן החוץ ומרקע תרבותי-חינוכי שונה, יקים ויבסס את החינוך היהודי המקומי? אולם כאשר שכנעוהו ראשי הקהילה, שלא מצאו "איש" למשימה זו מלבדו, נענה לאתגר ונאות להיות "האיש". בתקופה זו של חייו בטח יותר בשיטתו "עברית בעברית", והיה מוכן היטב מבחינה מקצועית להתמודד עם האתגר החינוכי החדש.

שנים אחדות שהה אפשטיין בסלוניקי (1909–1915). כמו בא"י אף כאן התבלט במנהיגותו ותרם הרבה לחינוך העברי-הלאומי בבית הספר שבהנהלתו וגם להפצת הרעיון הציוני בקרב בני הקהילה.

בבואו לסלוניקי מצא את החינוך היהודי בכלל ואת החינוך העברי-לאומי בפרט בשפל המדרגה: "שיטת הלימוד של השפה העברית היא קריאת התפילות, תרגומי התנ"ך וגם מעט דיבור וסגנון עברי... לדיבור העברי קוראים פה 'שפה'. ובכן, אם המורה יודע לדבר עברית — אז הוא מלמד את ה'שפה' לתלמידיו. ואם אינו יודע — אז נשארים הילדים פלי 'שפה'".⁴⁴ אולם גם אותם בני-מזל, שלמדו "שפה", עלולים היו לשפוח אותה, אם במעבר לכיתה גבוהה יותר לא נתמזל מזלם ללמוד אצל מורה יודע "שפה". ע"פ אין להתפלא על

44. בן-אורי. "מצב החינוך בסלוניקי", המבשר, שנה א', גיליון י'

(פ"ז באדר א' תר"ע), 156.

לדלת ההישגים בלימוד העברית, בייחוד כלשון חיה: "הנה פי על פן לא תמצאו בין אלף ושלוש מאות התלמידים של בית הת"ת אף עשרה, שידעו לדבר עברית בלי שגיאות גסות"⁴⁵. מצב זה של החינוך היה ידוע אז לקברניטי הקהילה: "וכל העיתונים מספמים פה אחד, פי צריך לתקנו, אך זה בכה וזה בכה בנוגע לאופן התיקונים"⁴⁶.

אפשר להסביר את המשפר, שפקד אז את החינוך היהודי והעברי בסלוניקי בתקופת מעבר של הת"ת הגדול של הקהילה: המנהל הקודם נפטר, ומנהל חדש בעל שיעור קומה לא נמצא. בתרס"א נפטר בסלוניקי המחנך רב הזכויות משה יעקב אוטולנגי, "ואתו נפסקה לחלוטין השפעת היהדות האיטלקית מדורו של שד"ל על תקופת ההשפלה בקרב היהדות הספרדית שבתורקיה ונתייתם אז בית הספר"⁴⁷. ראשי קהילת סלוניקי חיפשו מנהל מתאים ונתנו עינם ביצחק אפשטיין⁴⁸. כעבור זמן קצר בלבד התברר, שבחירה זו הייתה מוצלחת מאוד.

45. עיין שם.

46. ב"א (סופרנו הקבוע); "סלוניקי", המבשר, שנה א', גיליון ר (כ"ט בשבט תר"ע), 93.

47. מלכו, י"ר, בהאיר המזרח, ירושלים, הוצאת הספרים הארצישראלית, תש"ד, 81.

48. החלטה זו התבססה על התרשמות בלתי-אמצעית מביקורו הקודם של אפשטיין בסלוניקי: "במשך הימים המעטים של שהותו בסלוניקי. לפני שנים אחדות. התבונן ה' אפשטיין למצבו של בית הת"ת והגיש לפני הועד הרצאה ברורה ונכונה. ההרצאה הזאת... מוכיחה די על מומחיותו המצוינת של מחברה" ("סלוניקי", מאת סופרנו, המבשר, שנה א', גיליון ט"ו, ג' בניסן תר"ע, 238).

אפשטיין נרתם מיד לשידוד מערכות החינוך: הוא הכין תכנית לימודים מודרנית⁴⁹ וכלל בה את המקצועות שירה והתעמלות⁵⁰. את המורים המקומיים הדריך והכינם לעבודתם בבית הספר⁵¹. כן הזמין מורים-שליחים מא"י⁵², וצייד פדגוגי חדיש הזמין מאירופה. לא עברו חודשים רבים ורוח חדשה התחילה לנשוב בבית הת"ת הגדול. אפשטיין "השליט את השפה העברית בחינוך גם בהוראת המקצועות השונים שבתכנית הלימודים"⁵³, והשפעתו על החינוך הייתה עצומה"⁵⁴.

49. "פרוגרמת הלימודים, שהנהיג ה' אפשטיין בבית הת"ת, עשירה היא ומתאימה לדרישות בית ספר עבריי-עוֹתוּמני עממי" (ספרדי, "מכתבים מסלוניקי", ה מ ב ש ר, שנה ב', גיליון כ"ח-כ"ט, י' באב תרע"א, 342).
50. עוזיאל, י'. "מוסדות החינוך בקהילת סאלוניקי", שא ל ו נ י ק י — ע י ר ו א מ ב י ש ר א ל, ירושלים-ת"א, תשכ"ז, 74. והשוה: ספרדי, "מכתבים מסלוניקי", ה מ ב ש ר, שנה א', גיליון נ"ב, י"ב בטבת תרע"א, 742.

51. "מרפז הכובד של עבודתו החינוכית היו השיעורים למורים, שסידר בסלוניקי ושהיו יחד ופינה לחיזוק הלימודים העבריים בעיר ובסביבה" (הערה 83:47). ועיין בהערה 49: שם ("גם המורים התפתחו תחת הנהלה נפלאה כזו באופן ההוראה ובמרצם").

52. הוא המשיך לעסוק בכך גם לאחר שובו לא"י: "אפשטיין אשר עומד עד היום בקשר קבוע עם ועד החינוך הסלוניקאי ומזמין בשם הקהילה מורות ומורים ודואג להשפחת המצב הרוחני של המוסדות, אשר הדריכם בנאמנות שנים רבות" (בן-יצחק, ש', "בתי הספר העבריים בסלוניקי", ה ע ו ל מ, שנה 18, גיליון ט', כ"ז בשבט תר"ץ, 175).

53. אפשטיין "הורה מדעים בעברית בהצלחה מפתיעה" (ד"ר ד' סיאס, "ד"ר יצחק אפשטיין", בספר: שא ל ו נ י ק י — ע י ר ו א מ ב י ש ר א ל, הערה 50: 261). וראה על כך להלן, בבחינות הפלליות בתום שנת הלימודים.

מחנך עברי ומחבר ספרי לימוד להוראת עברית — שגר ופעל בפולין — עבר באותה שנה בסלוניקי, ולאחר מכן תיאר את התרשמותו מהישגיו של אפשטיין בתקופה קצרה כל כך: "זה רק ארבעה חודשים שהיה בסלוניקי, ובמשך הזמן הקצר כבר הראה נפלאות"⁵⁵. ואמנם בסיום שנת הלימודים הראשונה בהנהלת אפשטיין הוכיחו התלמידים בפחינות הפלליות, שנערכו במעמד ראשי הקהילה, את ידיעותיהם: "התלמידים עונים בעברית חיה וצחה... אולם מה שמפליא ביותר הוא אופן ההסברה בעברית, שהם מסבירים שיעורים אחדים של פיזיקה, מה שזה מראה, כי מבינים הם היטב את שיעוריהם. המבקרים הנכבדים עומדים משתוממים ומתפלאים באמת על הקדמה הנפלאה, שהתקדמו התלמידים בכל ענפי תכנית הלימודים. כל באי שער הת"ת נוכחו לדעת, כי הרוח החדש, השורר פעת במוסד-חינוך זה, שפקרוב יהיה לאחד מוסדות-החינוך היותר טובים שבעיר, בא ע"י המנהל החכם והפדגוג המצויץ יצחק אפשטיין, שהכניס לביה"ס הזה את השיטות החדשות"⁵⁶. מצאנו בכתובים גם הערכה זו על בית הספר: "פשאנו מתבוננים אל המצב הנוכחי של בית החינוך הגדול הזה, אנו משתוממים לראות את קדמתו הרבה במשך הזמן הקצר של שנה אחת. וכל זה הודות לחריצותו ולמומחיותו של מנהל הבית הזה, הלא הוא ה' יצחק אפשטיין"⁵⁷.

54. הערה 7: י"ג.

55. פרקמן, י'. בארץ התקוה, ורשה, התקוה, תרע"א, 75.

56. "מכתבים מסלוניקי" (מאת סופרנו), הסעיף: "הפחינות הפלליות

בת"ת הגדול", המבשר, שנה ב', גיליון כ"ה-כ"ו ("ח בתמוז תרע"א).

314. 57. הערה 49: שם.

בני המקום, מהם גם חניכי בית הספר, הרעיפו דברי שבח על "תקופת אפשטיין" בסלוניקי. יצחק רפאל מלכו, תלמידו של אפשטיין, כתב על מורו: "מינויו של ר' יצחק אפשטיין כמנהל תלמוד תורה הגדול בסלוניקי חולל אמנם את הנס הגדול, ולתנועת התחייה הלאומית ניתן הדבר והמורה-דרך הראוי לה"⁵⁸. יוסף עוזיאל, אף הוא מבני המקום, העריך את תרומת אפשטיין לקהילתו בדברים אלה: "אפשטיין הכניס חיים חדשים בתלמוד התורה הגדול בעזרת שיטות לימוד וחינוך, שהיו נהוגות אז בא"; העמיק את החינוך הלאומי והכניס את לימוד המקצועות שירה והתעמלות... החגיגות שהיו נערכות בת"ת, ההצגות המוצלחות שאורגנו ע"י אפשטיין, המקהלה ותרגילי ההתעמלות... כל אלה עשו רושם גדול"⁵⁹.

כמחנך בעל פושר מנהיגות ואישיות קורנת אין תמה, שפעילותו וגם השפעתו חרגו מתחום בית הספר וחדרו לקהילה: "אגב ניהול השתתף מר אפשטיין, בשנות שהותו בסלוניקי, בחיים הרוחניים של העיר: קידם את התנועה הלאומית ע"י הרצאותיו מלאות התוכן בשפה הצרפתית, שמשכו את הנוער וקירבו אותו אל רעיונות התחייה הלאומית"⁶⁰. ואכן, השפעתו של אפשטיין על הצעירים הייתה גדולה. תמיד על כך גם העובדה, "שלא מעטים, ביחס, הצעירים מחניכי בית הספר הלז, שעלו אחר-כך ארצה ונקלטו בה פמורים מוכשרים ובענפי עבודה אחרים"⁶¹. בפעולותיו הרבות בסלוניקי הרים אפשטיין

58. הערה 47: שם. 59. הערה 50 (עוזיאל): 74. 60. שם.

61. הערה 1: 7. וכן: "הוא שלח קבוצה מבחירי תלמידיו ללמוד

בסמינר למורים בירושלים" (הערה 50 — עוזיאל: 74). בכך הראה אפשטיין

"את לימוד העברית ואת המצב התרבותי בעיר בכלל לגובה רב" 62.

נעבור לתמרור הבא. עם תום מלחמת העולם הראשונה (1919) שב אפשטיין לא"י משאת נפשו. כשהוא מוכתר בתואר ד"ר לספרות ולפדגוגיה. הוא התמנה למנהל בית המדרש למורות ולגננות ע"ש לוינסקי, אולם סירב לשים על ראשו את פתר המנהל, וכמ"מ המנהל חיפה להזדמנות להפקיד את ניהולו של המוסד המכופד הזה בידי אחר. עם עלייתו של נח פינס לא"י התפטר אפשטיין ממשרתו והעבירה לידיו של "העולה החדש". אפשטיין עלה לירושלים (1923) וקיבל "את הצעת ההנהלה הציונית (ועד הצירים) לפקח על רשת בתי הספר שלה. תקופת פיקוחו נזכרת עד היום בחיפה ובגעועים... אולם תקופת פיקוחו הייתה קצרה מאוד, הצטמצמה בשנה אחת בסך הכול" 63.

מדוע סירב אפשטיין לכהן במשרות בכירות במערכת החינוך בא"י? — חידה היא ותהי לחידה: פלום סלד משררה? 64 או אולי התרחק מקנוניות הפרוכות במשרות רמות? והאם ייתכן, שפרש, משום שנוכח לדעת, כי דעותיו בחינוך רחוקות את הדרך המקובלת עד היום, אלא שעדיין לא עלה בידי המוסדות, המופקדים על הכשרת מורים מן התפוצות בישראל, להרחיב את מעגל המשתלמים בישראל.

63. שם: 7.

62. הערה 1: 6.

64. "איננו רודף לא אחרי שררה ולא אחרי הרנח" (ריבלין, י"י,

"יצחק אפשטיין", הד-ה-ח-י-נ-ו-ך, שנה חמישית, גיליון י"ד, כ"ה בתמוז תרצ"א, 282).

מאוד מן המקובל בחינוך בארץ? ⁶⁵ — רוח האדם מי ידע? עובדה היא, שאפשטיין פרש ממשרת הפיקוח ומעבודת החינוך בכלל, למורת רוחם של קברניטי החינוך העברי בא"י וגם של מורים רבים ⁶⁶. מאז שיקע אפשטיין עצמו בחקר אפיוני העברית. היה זה לימוד על מנת ללמד — כדי לשפר את העברית המתחיה לפי תכונותיה שבמקורות. כאמור, תהו רבים על תפנית זו בפעילותו של אפשטיין בראשית שנות העשרים. אך כלום אין היא המשך טבעי לשלבי פעילותו הראשונים בהחייאת העברית המדוברת?

בראשית שנות העשרים כבר כבשה העברית את מוסדות החינוך לשלביהם. אולם הרחוב עדיין לא היה עברי גמור. לאחר מלחמת העולם הראשונה ולאחר הצהרת בלפור רבו התקוות לעלייה גדולה לארץ, שבהתגשמותה נודעה בשם "העלייה השלישית". העלייה, שגם אפשטיין חיכה לה ⁶⁷, עוררה אצלו גם חרדות לגורלה של העברית פלשון לאומית שלנו — פלשון החיים להלכה וגם למעשה. וכיון שלא נמצא ה"איש" שיעסוק בפתרון הפעיה, קיבל עליו משימה זו. החליט להקדים רפואה

65. "בשאלת חינוכנו בארץ. בשדה זה הלך וגבה הר בינו לבינו, ואנו עומדים כשני מחנות רחוקים וזרים" (הערה 1: 8).

66. שם: 7.

67. "הנה הולכת הלוך וקרבה השעה, שבה נרצה לראות אלפי אחינו עולים לארץ האבות" (אפשטיין, י', "עברית לעולים" — הרצאה שהורצתה לפני ועידת המורים ב'פן, בחנוכה תר"ף. הוצאה מיוחדת ע"י מרכז המורים בא"י. 1 (תודתי נתונה לידידי, הפרופ' יעקב קצקוב מניו-יורק, שהגיע לידי קונטרס זה, והעביר לי את תצלומו).

למפה ולהתפונן היטב לקליטה לשונית מהירה של העולים הצפויים. הוא, שתרם רבות להחייאת הדיבור העברי עם חבורת בן-יהודה והמורים-הנחשונים, ראה בשנות העשרים את תפקידו כשומר על טהרת העברית ועל סגולותיה המקוריות מפני שטף הלעז הצפוי.

חששות אלה ודרכי פעולה נדרשים הסביר אפשטיין בלשון בהירה ובדברים מבוססים בהרצאתו למורים העבריים בא"י בשנת תר"ף. את הפעיה תיאר כך: "העברית, יונק שעשויענו זה... שאך עתה זה התבצרה בפילות אחדות, צפויה להישטף בזרם לשונות הגלות, שייפרץ עם עליית ההמוץ"⁶⁸. אפשטיין נטל עליו — ללא מעמד רשמי — את התפקיד לעצור את זרם הלעז ואת פגיעותיו בעברית המתחיה. הפעם בא אפשטיין אל המורים מצויד לא רק בניסיון אישי בארץ ובחו"ל. הפעם גם "כלי זינו" עליו — לימודיו האקדמיים וגם מחקריו אפשרו לו לנתח טוב יותר את הפעיות ולהציע הצעות יעילות יותר. חבל מאוד, שהרצאתו זו למורים — שפורסמה כקונטרס ע"י מרפו המורים בא"י, וכיום קשה להשיגו — לא נכללה באסופת מאמריו ומחקריו, וע"פ אינה ידועה לרבים. לא אפריו אם אומר, שאילו היה קונטרס זה לעיני מורי האולפנים הראשונים בישראל (משנת 1949 ואילך), היה מפעל הנחלת הלשון מתייעל במידה ניפרת. בדברים מעטים ומרופזים הציע אפשטיין את עיקרי משנתו בנושאים אלה: לימוד לשונות; פעיות הלשון העברית המתחיה; ספנת הלעז לטשטוש אופייה המקורי של העברית ודרכי הנחלת הלשון העברית להמונים. גם היום ראוי

68. ש.ם.

לשוב ולעיין בדבריו המחכימים של אפשטיין באותו קונטרס —
הן לגבי ניתוח הפעילות והן לגבי ההצעות המעשיות להנחלת
העברית להמונים.

הגענו לתמרור האחרון: "בשנים האחרונות ישב בירושלים
והיה מרופז בעיקר בעבודתו בענייני לשון וסגנון. לעתים
קרובות היה מפרסם את רשימותיו בעיתונות היומית והדברים
היו נקראים מתוך עניין ועונג פאחד"⁶⁹. עוד בחייו ערך
אפשטיין רשימות אלה (לפי הזמנת ברל כצנלסון) כדי לפרסמן
בספר. הספיק לסיים את העריכה ולמסור את כתב־היד לדפוס,
והספר הופיע בשנת תש"ז (פארבע שנים לאחר פטירתו) בשם
"הגיוני לשון"⁷⁰. על יסוד ספר זה ופרסומים נוספים, שלא
נכללו בו ובאסופת מאמריו השנייה ("מחקרים")⁷¹, נתאר להלן
את עיקרי משנתו הלשונית של יצחק אפשטיין.

ג. האיש ומשנתו הלשונית

בתהליך החייאת הדיבור העברי בא"י — מימי אליעזר
ב"י ואילך — נוצרה, בעיקר בהשפעת לשונות הלעז של דוברי
העברית המתחיה, מעין "לשון פלאיים", שהתרחקה מן העברית
שבמקורות. מאחר שטען, כי "כל המשנה ממטבע ההיגיון,
שנטבע בימי קדם קדמתה של הלשון, חותר תחת עצם
בניינה"⁷², ברורה מסקנתו, כי "עקירת הפלאיים מן העברית

69. הערה 7: י"ג. 70. הערה 19. 71. הערה 7.

72. אפשטיין, י'. "על חטא שחטאנו בניוול לשון", החינוך, שנה

ה', תרפ"א, 261.

היא חובה דחופה המוטלת עלינו⁷³. ובמקום שלא מצא "איש", שיעשה זאת, נטל עליו את המשימה, שלדעתו הייתה משימת אותו דור. למשימה זו הקדיש את חייו משנות העשרים ואילך. מטרתו הייתה לשפר את הלשון שפרשות הרבים ולהנחיל לעולים — שבאו ושיבואו — עברית מקורית, לשון שהיא גם מדויקת וגם יפה⁷⁴. לפי משנתו הלשונית פירושו של דבר: מבטא מזרחי ונוהגי מבנה ותפקוד עפ"י המקורות.

לכאורה אין כל חידוש בציון, שטיפל הרבה בדרכי הדיבור העברי, ובכללו המבטא התקין לדעתו — שהרי הוא חי ופעל בימי החייאת הדיבור העברי בא"י, ובראשית פעילותו החינוכית היה הדיבור העברי בראש מעייניו. אולם המעין במשנתו הלשונית יבין, שהדברים עמוקים יותר; לדעתו "הדיבור הוא הלשון"⁷⁵: ואמנם, הדיבור הוא הצורה הראשונית של כל לשון והוא גם משפיע על הלשון הפתובה, המשנית לדיבור. ע"פ לדבריו כל המתנפר למבטא עברי תקין, מגלה בכך, שהדיבור הוא דל-ערך בעיניו⁷⁶. כך יובן, מדוע טרח כ"פ לסגל לו את המבטא העברי-מזרחי, שנראה לו כמבטא המתוקן

73. הגיוני לשון (הערה 19): 7.

74. מאחר שנבצר ממנו לבוא למסיבת הסיום של בוגרות הסמינר, שיגר אפשטיין מכתב ובו נאמר: "בכוח אמונה עזה ולזהטת שאפתי לעברית יפה" (דור לדור ג, ידיעות הארכיון של הסתדרות המורים בישראל, ת"א, מנחם-אב תש"ל, 21).

75. הגיוני לשון (הערה 19): 21.

76. וכך אמנם היה בראשית החייאת הדיבור העברי בא"י, כאשר עדיין השפיעה מאוד מסורת הספר על המורים-הנחשונים (עיין שם).

לעברית המתחיה. משימה זאת לא הייתה קלה לאדם מבוגר, אבל, הוא שחתר בפול לשלמות עניינית ואסתטית⁷⁷, לא ויתר גם בעניין המבטא. מאמצים רבים השקיע פדי לסגל לו מבטא עברי מתוקן ויפה לפי תפיסתו — והדבר עלה בידו: "הוא הרגיל פיו ולשונו לדבר עברית צחה שבצחות — עברית גרונית מדוגשת, מופקת, מוטעמת ומנוגנת לפי טבע הלשון וחוקיה⁷⁸. וכדי להשיג את מלוא השלמות של ההגייה הנכונה, הרבה להתהלך עם שכנינו הערבים, עד שלמד לדבר פאחד מהם"⁷⁹. פדי להקל עליו את סיגול המבטא העברי-מזרחי חדל לדבר רוסית, פדי למנוע "התערבות" שלילית של מבטא זר במבטא העברי החדש, שביקש לסגל לו. הסופר מ' סמילנסקי, שפגשו בשנת תרנ"א (פלומר: לאחר שהיה בארץ כ-5 שנים), סיפר, שהאיש ביקשו שיתלוה אליו לקונסוליה הרוסית, פדי סמילנסקי יהיה לו לפה ברוסית, פי "זה חמש שנים לא הוציא מלה רוסית מפיו"⁸⁰.

77. על ראשית עבודתו בגינון, בשנים הראשונות לאחר עלייתו לארץ, סיפר אפשטיין בזיכרונותיו (תרצ"ח): "מעט מעט למדתי לגדר גדרות, לערג ערוגות ולסיימן בשפות ישרות, כאילו מתוחות. לזרען או לשתלן בטורים מקבילים, מאז החלה רוח אסתטית, רוח של הרמוניה וסימטריה, לפעמני בכל הנוגע לגן" (הערה 7: 346).

78. השוה לתיאורו של שרפשטיין: "דיבורו היה מזרחי: הכפיל כל אות דגושה חזק, חרחר את החי"ת, גרגר את העי"ן, הניע את השוא נע, הבהין בין חיריק קטן לחיריק גדול" (גדו לי ה ח י נ ו ך ב ע מ נ ו , הערה 15: 154).

79. הערה 19: ט"ו.

80. סמילנסקי, מ', "אחד הראשונים", הפועל העיר, שנה 36, פרך י"ד, גיליון 29 (כ"ה באדר ב', תש"ג), 11.

דידו של אפשטיין, המחנך ניסן טורוב, העיד עליו, שדיבורו (בעברית וגם בצרפתית) אמנם היה מקושט קצת יותר מן הרגיל, אולם היה רחוק מהיות מלאכותי⁸¹. וכך עולה גם מעדות זו: "סגנון זה נראה מלאכותי לפעמים, כאילו הורפכ לפי איזה מתפון מדעי, ואעפ"כ היה פולו אפשטייני, לאמור: אותו צירוף מופלא של קפדנות מתמטית ויפוי פנימי עם אהבת פייטן פבושה, שציין את אפשטיין שבכתב. ואולם אצל אפשטיין שבעל-פה נעלם יסוד הקפדנות המתמטית, ואותו יפוי נפשי כאילו נשתוה לו אז זוהר טבעי"⁸².

יש בידינו עדויות של שומעי שיעוריו והרצאותיו בא"י ובחו"ל, שהוקסמו מיפי דיבורו העברי, ורבים אף גמרו את ההלל על מבטאו. את תגובות מאזיניו בא"י היטיב לסכם עמיתו לדעה ולמעש, דוד ילין, בדברים קצרים אלה: "כל שומעי הרצאתו מוקסמים גם מתוכנן וגם מצורתן"⁸³. ואם כך בא"י, אין תמה, שבחו"ל של ראשית המאה העשרים עשה דיבורו העברי רושם אדיר על כל שומעיו ובייחוד על שוחרי העברית ופעיליה. לדוגמה: על הרצאתו בועידת "עבריייה" בשנת תרס"ג מצאנו ב"הצפירה" דברים נלהבים אלה: "עברית פזאת עוד לא שמעתי מעודי! כל מלה במבטאו הספרדי המדויק — היא מגגינה נעימה וחזקה, מלאה רוך וכוח. כן, בלי תפונה, דיברו אבותינו. כן הטיפו מחוקקינו במשכם בקסם פיהם עם רב. וכן

81. טורוב, נ'. "ד"ר יצחק אפשטיין", ה ד ו א ר , שנה כ"ב, גיליון כ'

(י"ב באדר ב' תש"ג), 323.

82. ס פ ר י י ת ר א ש ו נ י מ (הערה 24): 3.

83. ילין (הערה 3): 280.

ולא אחרת ידבר גם לעתיד לבוא גם עמנו, כאשר יחל לחיות חיים חדשים ורעננים בארצו הישנה והחדשה... קשה לאיש, שבלתי שמע(!) את דבריו, לתאר בנפשו איזה רושם עשו על מיתרי הלב ועל סתרי הנפש. זה היה קול מארץ אבותינו"⁸⁴.

הרושם הרב, שעשתה הרצאתו של אפשטיין — בתוכנה ובלשונה — בכנס "עבריייה" בשנת 1907, תואר ב"העולם" בדברים האלה: "כשתי שעות נשא ה' יצחק אפשטיין את הרצאתו הנפלאה והמצויינה: 'לתחיית הדיבור העברי'. מי ששמע את ההרצאה הזאת לא ישכחנה לעולם. לא על תוכנה הרציני והמדעי אני דן, כי אם על חיצוניותה וצורתה; ההברה הספרדית המצלצלת של ה' אפשטיין והטעמתו הנפלאה עושות את דיבורו למין מנגינה נעימה ורפה, המשתפכת אל תוכנו, רוחנו ונשמתנו, ומעוררת בנו רגשות פה נעימים ורפים ומזעזעת את כל נשמתנו, עד כי אנו שוכחים כמעט, שהרצאה רצינית תשמענה אוזנינו, ורעיונותיו יתנשאו מעל לכותלי האולם ויישאו אותנו הלאה, הלאה לגבולות הולנדיה ויביאנו אל ארצנו הנכספה — ארץ תקנתנו, ורוחנו מרחף אז בין ערי ומושבות ארץ עתידנו, במקומות שנשמעה שם השפה המצלצלת והנעימה הזאת מפי ישעיהו וירמיהו"⁸⁵. באותו מעמד היה גם מרדכי בן-הלל הפהן, והוא כתב על הרצאת אפשטיין כך: "גולת הכותרת של אספה זו הייתה הרצאתו של ד"ר יצחק אפשטיין

84. סירקין, מ"ג, "בזל", הצפירה, שנה 30, גיליון 184 (פ"ח

במנחם-אב, תרס"ג), 2.

85. סולודוכה, י', "המיטינג של 'עבריייה'", העולם, שנה א',

גיליון ל"ה (י"ג באלול תרס"ז), 435.

'לתחיית הדיבור העברי'. השפה העשירה וצלצול המבטא המזרחי המצויין, יד ד' הטובה על אמן הסגנון ואחד מן היוצרים הראשונים של השיטה 'עברית פעברית' — הקסימו את הקהל, והרושם של נאומו המדעי היה עז מאוד"⁸⁶.

פעבור שנים אחדות, בוועידה העברית בוינה (25 באוגוסט 1913), הרצה אפשטיין על "השפה והחינוך". סופר "הזמן" הגיב על הדיבור של אפשטיין פלהלן: "המרצה קרא את דבריו בע"פ בהברה הספרדית, ומי שלא התרגלה אוזנו למבטא זה, הבין את תוכן הדברים אך למחצה, לשליש ולרביע. אבל לעומת זאת הייתה לו הזדמנות יפה להרגיש את כל קסם יופיו של צלצול הדיבור"⁸⁷.

את המבטא העברי-מזרחי, שסיגל לו אפשטיין בדי עמל, טרח להנחיל גם לתלמידיו, גדולים פקטנים. פמו בספרו הראשון ("עברית פעברית") הדגיש את חשיבות המבטא התקין והזרה למורים להקפיד על הקנית מבטא זה לפי תפיסתו: "בדברך לתלמידך תהיה נא לשונך פשוטה ונקייה. פשוטה בתכלית הפשטות ומדויקת בתכלית הדיוק. דקדק במלים ודקדק במבטאן. שמור תשמור את הדגשים ואת הנגינות. אם יקשה עליך הדבר, לא יקשה על תלמידך, פי עוד לא לומדו

86. עו ל מ י , ספר רביעי, ירושלים, מצפה, תרפ"ח, 45. והשוה דברי קלזנר: "הרצאתו העמוקה והמזהירה של מר יצחק אפשטיין" ("הקונגרס הציוני השמיני", השילוח, פרך י"ז, תרס"ז-ס"ח, 182).

87. "הועידה העברית בוינה", הזמן, 1913, גיליון 184 (פ"ו

במנחם-אב), 2.

בשגיאות... ואם לא תשמור את מוצא שפתם בראשית לימודם, לשוא תלמדם אחרי כן פללי הניקוד והקריאה הנכונה"⁸⁸. מפאן תובן ביקורתו הקשה, שהייתה מכוונת למורים-הנחשונים, על שבהחייאת הדיבור העברי בבית הספר העברי-הלאומי החדש זלזלו רבים מהם בסוגיית המבטא. בהרצאתו למורים בשנת תר"ף⁸⁹ חזר ואמר דברים קשים על העברית המדוברת באותה תקופה, פ-40 שנה לאחר ראשית הדיבור העברי בהנהגת אב"י. אפשטיין האשים את המורים ואת התלמידים בהזנחת המבטא העברי ובהתייחסות גלונית אל הלשון העברית — כאילו הפתב הוא עיקרה: "עודנו נוהגים בה מנהג לשון מתה, חזותית, שאין למבטא כל ערך. המורים והתלמידים עוסקים בכל מאדם בייפוי הסגנון, בדקדוק, בניקוד, אבל אין איש שועה אל הצד הפיזיאלוגי של הלשון, אל דרך ביטואה ואל הקולות הפרוכים בזה"⁹⁰. מצב זה הרגיו וגם הפליא את אפשטיין, משום שלדבריו המורים ללשונות בחו"ל ואף תלמידיהם מתאמצים מאוד לסגל להם מבטא מתוקן: "כבוא אדם ללמוד צרפתית, אנגלית או ערבית, הוא מקבל על עצמו מראש להתאמץ ולהעביד את אוזנו ואת שרירי הפיטוא עבודה קשה כדי לחקות, ויהיה אף בהצלחה מועטת, את המבטא הנכון. אך בעברית בלבד אנו מבטלים את הדרישה הזאת"⁹¹.

88. אפשטיין, י, עברית בעברית, ורשה, אחיאסף, תרס"א

33.

89. הערה 67. 90. שם: 10.

91. שם.

אפשטיין חזר לנושא המבטא העברי שוב ושוב. בסוף ימיו (תש"ב), כאשר "איזן ותיקן" את ספר הדקדוק של יצחק לבני, הבהיר בהקדמתו לספר זה את יתרונותיו על ספרי לימוד אחרים. הוא ציין, שמורים עבריים רבים מזלזלים במבטא העברי המתוקן לעומת היחס החיובי למבטא, שנוהגים מורי לשונות זרות בחו"ל. ספרו של לבני מהוה אפוא "מהפכה גמורה לגבי המבטא. הרי פרשה זו היא הנקלה במרבית 'דקדוקינו'. יוצאים ידי חובתם עמה בפסוקים מספר, שאינם מחייבים לא את הפותב ולא את הקורא. וכן בית ספרנו. בעוד מורה הלעז נלחם יום-יום להקניית המבטא — אין זכר לכך בהוראת לשוננו"⁹².

בדברי תזכחתו למורים פלל אפשטיין את אפיוני המבטא הנכון, שיש, לדעתו, להקנותו ללומדים. בספרו החלוצי "עברית בעברית" הוכיח את המורים-הנחשונים, שאין הם מקנים את המבטא הספרדי, אעפ"י שהם סבורים שהם עושים כן; משום שהם מקנים רק אפיונים אחדים של מבטא זה, ומתעלמים מאפיונים אחרים, החשובים לא פחות ואולי אפילו יותר: "עשו את הטפל עיקר, ואת העיקר שכחו"⁹³. כל כך למה? משום ש"הם יקמצו את החולם, יפתחו את הקמץ, ידגשו את הת' הרפויה, ובזאת יסתפקו; בעת אשר לא ישגיחו בחצאי תנועות, יזלזלו בדגשים והבחן לא יבחינו בין האותיות א, ת, ט, פ

92. לבני, י', דקדוק הלשון העברית החדשה והישנה, איזן ותיקן: י', אפשטיין, ירושלים, דרור, תש"ב ("אקדמה" מאת אפשטיין, VII).

93. הערה 88: שם.

לאותיות ע, 5, ת, ק" 94. לדעת אפשטיין חשובה ביותר הבחנה זו — ושלשה הם נימוקיו: "ראשונה, היא עצם מעצם השפה, והרוצה לבטלה דומה לאיש הרוצה לדבר רוסית מבלי לבטא את האותיות זש, טש, שטש — או צרפתית מבלי לבטא את האותיות החוטמיות. שנית, ההבדלה הזאת תקל הרבה מעל הילדים בלימוד הפתיב, פי לא תיתן לילד להחליף את האותיות הדומות זו בזו. ושלישית, בלמדנו את ילדינו בקטנותם להבדיל בין האותיות האלה, ניתן להם, בלי כל עמל מצדם, את היכולת לבטא היטב את הערבית, שפת העם והממשלה בארצנו⁹⁵. ומי שלא יבדיל, בדברו ערבית, בין האותיות האלה ולא ידגש, יהיה לצחוק וגם לפעמים לא יבינו את דבריו"⁹⁶.

לאחר שסיים אפשטיין את לימודיו האקדמיים שב לדון בסוגית "האותיות השמיות" ודרכי הגייתן. עתה ביקש להיטיב את ביסוס הנמקותיו לכך, והוסיף על ארבע האותיות הנ"ל

94. שם. ליקויים במבטא הספרדי המקובל בא"י ("המבטא הארץ-ישראלי") הסביר אפשטיין בספרו: הגיוני לשון (הערה 19): 21-23.

95. אפשטיין היה מן הראשונים שנתן דעתו לבעיית ערכי א"י. מאמרו: "שאלה נעלמה" (השילוח, כרך י"ז, אב-טבת תרס"ז-ס"ח, 193-206), עורר בשעתו פולמוס ער בקרב הציונים: "זה היה המאמר החשוב הראשון על השאלה הערבית-הציונית" (דברי ר' בנימין, הערה 11: 132). ראשיתו של המאמר בהרצאה באספת "עבריייה" בימי הקונגרס השביעי בבזל. 96. הערה 88: שם.

(חטע"ק) את האות "ו". נימוקיו להגייה תקינה של חמש האותיות הללו הם אלה:

א) מבטא זה קיים בערבית, ואף נשמר בקריאה עברית בקרב היהודים בני עדות המזרח. חשוב לשמר הגייה זו כדי למנוע הומונימים רבים (לדבריו: "אולי יותר מאלף"⁹⁷), ובכך להקל על בעיית הפתיב של תלמידינו, "אשר מעיקה על ילדינו 4-5 שנים ומבזבזת הרבה מזמנם"⁹⁸.

ב) הגיית וי"ו שמית פהלכה תמנע אף היא הומונימים, מה גם ש"גלגוליו בבנייני הפועל ובשמות הנגזרים מהם וחליפות תנועותיו נובעים ממבטאו המזרחי. אולם בו"ב' מוזרות הן מאוד. אין דוגמתן בכל לשון אחרת, ומציגות תופעה אי-טבעית, אי-פוניטית"⁹⁹.

ג) הגיית "כ" רפה עלולה "לצרום את המרבדים הענוגים"¹⁰⁰ של אברי הדיבור העדינים. "צרה זו תרבה על אחת כמה וכמה במבטא הארץ-ישראלי, בו נהגה על הרוב גם ח' ככ'. ואילו הח' השמי מבודל יפה מן הכ' בהגייה ובשמע"¹⁰¹.

ד) לתחיית ההגייה המקורית של האותיות וחטע"ק חשיבות יתרה גם "מבחינה אסתטית, המרפדת חליפות קלות מתוך בידול בצורות, בצבעים ובצלילים. במבטא תנצל שאיפה זו את גוני התנועות והגייתם. לפיכך בהתרפב א-ע, ב-ו, ח-כ,

97. הגיוני לשון (הערה 19): 26. א-ע בלבד יוצרים מאות הומונימים במבטאי המערב" (שם).

98. שם: 27. 99. שם.

100. שם: 28.

101. שם.

ט-ת, כ-ק עם התנועות לגזניהן יעשירו את אוצר החליפות במילול, ויספיקו חומר נאמן ללשון נופל על לשון, המצוי במליצה העברית העתיקה" ¹⁰².

לכאורה נימוקים סבירים, המחייבים מסקנה חד-משמעית, אולם בתקופה זו של חייו לא היה אפשרי החלטי כל-כך, כמו שהיה בראשית דרכו; שכן למרות היתרונות, שהוא עצמו מנה בהגייה המזרחית של חמש אותיות הא"ב העברי, לא התעלם מן החסרונות של הגייה זו, בייחוד לגבי שתי האותיות ע,ק: "ההפלה בהגייתם המזרחית עלולה לפגום במיתרים הרפים, ובצורה זו הם גם אי-אסתטיים, ובטרם נחיים עלינו לחקור לתיקונם" ¹⁰³.

באחדים מפרסומיו דן אפשרי בצדדים נוספים של המבטא התקין לפי תפיסתו. במאמר, שפורסם בתרפ"א ¹⁰⁴, עסק בשיבושים רזוחים פדיבור העברי בארץ באותה תקופה. בעיקר העיר על השפעת הלעז על העברית והדגיש את הצורך

102. שם. ושם דוגמות.

103. שם. אפשרי התקרב בכך לתפיסתו של ז'בוטינסקי. ראה על כך בחוברתי: "הלשון העברית במשנת ז'בוטינסקי" (בסדרת: לשוןנו לעם, מחזור ל"ב, קונטרס ג-ה, שבט-ניסן תשמ"א, 106), להלן נראה, שאפשרי הסכים עם ז'בוטינסקי בהיבטים אחדים של המבטא העברי התקין. לעניין הגיית ב הרפה פדגושה, כפי שהנהיג אפשרי בגליל, ראה: בראדון, א', ש"י עגנון ותחיית הלשון העברית, ירושלים, מוסד ביאליק, 1977, 29-31. זכר להגייה זו — באידיליה של שמעוני: "מלחמת יהודה והגליל" (ספר האידיליות, ת"א, מסדה, תש"ה).

104. ראה הערה 72.

בהקניית מבטא עברי-מזרחי. בטפלו בפרטי מבטא זה, ציין את דרך הגייית הדגש החזק, שהוא, לדבריו, מסגולות העברית¹⁰⁵. בפרסום מאוחר יותר הסביר בהרחבה את ההכרח לקיים את הגייית הדגש החזק, משום ש"ביטול הדגישה מערער אחד מיסודות הלשון"¹⁰⁶. פיצד? "מגוון תפקיד הדגישה ורב תוכן. אפס, פי הנקודה המסכנה, המסמלת אותה וחסרון כל סימן לה בספרים בלתי-מנוקדים, השפיעו את המסומל, את הפפילה ממש בעברית הדוממת. אולם פיום הזה, פאשר שבנו זכינו לעברית מופקת בשרירים חיים ונשמעת, מוכרחים אנו לחזור ולציין כל תוספת נכפדה לתוכן, למושג, במוסף קגוי ונשמע"¹⁰⁷.

את חשיבות המבטא התקין ביקש אפשטיין לעגן גם בנימוקים דידיאקטיים ולאומיים, דהיינו: הקלת הנחלת הדיבור העברי התקין להמוני העולים לארץ: "במצבנו אנו עוד ערך נוסף לצחות המבטא. שפתנו אך החלה לפרוץ בהמונים הרחבים, ועלינו להקל את תדירותה. לפנינו רבבות אחים, שטרם אומנה אוזנם לתפוס את הפסוק העברי בדיבור שוטף. אולם אם נבטאנו פראוי ובמהירות ממותנת — 100 מלים לדקה במקום 150 — ייקלט ויובן. תפיסת פסוקים קלים בחנות

105. "אגב נעיר, שאם נמנה בכל פרק שהוא בתנ"ך את המלים המכילות אות דגושה, ניוכח שמספרן עולה לכשישית סכומן של כל המלים" (שם: 262).

106. הגיוני לשון (הערה 19): 25.

107. שם: 24. דוגמות — שם: 24-25.

וברחוב, באוטו ובמסעדה תרבה לסייע את העולה ברכישת השפה, תעודדנו להוסיף לקח בלשון ותפעל לטובה גם על מצב רוחו בסביבה החדשה"¹⁰⁸.

הערנו לעיל, שבעיוני הלשון של אפשטיין תפס מקום חשוב גם ההיבט האסתטי. אין אפוא תמה, שפך היה גם לגבי המבטא העברי. יש בידינו עדות, שבשנותיו האחרונות עסק אפשטיין — או התפונן לעסוק — בחיבור ספר, שנושא "עברית אסתטית": "גם החל לכתוב ספר בשם 'עברית אסתטית', אבל כבר לא היה סיפק בידו לעשותו"¹⁰⁹. אין כתב-יד של ספר זה ידוע. אולם על נושא ("מן העברית האסתטית") מצאתי הערות אחדות בספרו "הגיוני לשון". מעניין לציין, שהערות אלה זהות להערותיו של זאב ז'בוטינסקי בנידון. ואע"פ שז'בוטינסקי התנגד בחריפות למבטא העברי-מזרחי שהציע אפשטיין¹¹⁰, מסתבר, שהספיקו שניהם בעניינים "אסתטיים" אלה.

בהערותיו בנושא זה ציין אפשטיין לשלילה את השימוש "המונטוני", דהיינו: גיבוב מספר סימנות זהות באותו משפט, כמו: "בירושלים החלו להיראות בימים האחרונים ערבים חבושים תרבושים". על ניסוח זה העיר אפשטיין: "תאבה-נא

108. שם: 21.

109. קליינמן, מ' (עורך), אנציקלופדיה לציונות, פרק א',

ת"א, צ'צ'יק, תש"ז, 79.

110. ראה בחוברתי הנזכרת בהערה 103: 127.

כבוד הקורא, להגות פסוק זה כהלכה מלרע, לבטא, להטעים
ו... להאזין: בימים — האחרונים — ערבים — חבושים —
תרבושים; וכי תשמע, תואל-נא לדון לרגע קל, כמה הצליל
הנשנה כאן חמש פעמים ערב לאוזן¹¹¹. ואת שהטיף לאחרים
הקפיד הוא לקיים. בתארו את קשייו בתרגום ספרו הגרמני של
ויליאם שטרן ("נפש התינוק"), הדגיש אפשטיין, שהוא נוהר מן
המאונטוניות: "נמנעה החזרה התכופה והמכוערת על סיום —ים
ו-ות לסימן הריבוי ועל פינויי הקניין"¹¹².

כֹּוֹבוֹטִינְסְקִי בִשְׁעָתוֹ, כֵּן הִצִּיעַ גַּם אֶפְשֵׁטִיין לְמַעַט בְּשִׁמּוֹשׁ
בְּאוֹת "ש". בְּעִיקַר הִצִּיעַ לְהִימָנַע מִגִּיבּוֹב שִׁי"ן בְּזוֹ אַחַר זֶה:
"הש' מיעוטו הכרח ורובו קלקול שמצוה למנוע"¹¹³. לְהִדְגַּמַּת
כֵּלל מַעֲשֵׂי זֶה הִבִּיא מִבְּעִים מְקוֹבְלִים, הַפּוֹלְלִים שִׁי"ן אַחֲדוֹת,
וְהִצִּיעַ לְבַרְרָה דְרָכִים לְהַבְעֵת אוֹתוֹ תוֹכֵן.

לְדוֹגְמָה: "שֵׁשׁ לַחֲשׂוֹשׁ שִׁיחֹל שִׁינּוּי בְּפּוֹלִיטִיקָה הַחִיצוֹנִית
שֶׁל צִרְפַּת...". עַל כֵּךְ הֵעִיר אֶפְשֵׁטִיין: "שֵׁשׁ שִׁי"ן זֶה אַחַר
זֶה (בְּטָא וְהַקְּשָׁבוּ) יוֹצְרִים לִיחּוֹשׁ מוֹזֵר"¹¹⁴. וְהִרִי מִבְּע נוֹסֵף,
הַפּוֹלְלִי שִׁי"ן: "שִׁמְעֵנוּ שֶׁהִשְׁלֵטְנוֹת" — בְּכַתָּב כְּפִתּוֹר וּפְרָח,
אַבֵּל הִבֵּה נִבְטָא וְנִאֲזִינָה"¹¹⁵. בְּ"דָבָר הַמְתַּרְגֵּם", שֶׁהַקָּדִים לְסִפֵּר

111. הַגִּיּוֹנִי לְשׁוֹן (הַעֲרָה 19): 270.

112. שְׁטֵרן, ו', נֶפֶשׁ הַתֵּינוֹק עַד לְשִׁנְתוֹ הַשִּׁשִּׁית, כֵּרֵךְ

א' (תִּרְגֵּם: יִצְחָק אֶפְשֵׁטִיין). יְרוּשָׁלַיִם, אוֹצֵר הַמּוֹרָה, תִּרְפ"ט. "דָּבָר הַמְתַּרְגֵּם":
י"ב.

113. הַגִּיּוֹנִי לְשׁוֹן (הַעֲרָה 19): 270.

114. שֵׁם.

115. שֵׁם: 271.

"נפש התינוק", שהוזכר לעיל, כתב אפשטיין בנידון: "מבחינה זו הוקל פה שלטון השל' וה'פש' עד למינימום"¹¹⁶.
 הצלילים וקלות ההגייה שימשו לאפשטיין קנה-מידה לבחירת אוצר המלים לשם הבעת תוכן מסוים. כך, למשל, בהקשר זה "הביקוש לתפוחי-הזהב היום", הציע אפשטיין להמיר את תיבת "הביקוש" בתיבת "הדרישה" — ונימוקו עמו: "ה'ביקוש' — מלה מכפידה על המבטא וצורמת השמע, ביחוד אם נאבה לבטא פהלכה: לכפול את הק' ולהגותו מזרחית. והלא נוכל להביע מושג זה במונח נאה: הדרישה"¹¹⁷.
 על יסוד קנה-המידה של קלות ההגייה העדיף את צורת "אלה" על צורת "אלו" — והרי הספרו: "בכגון זה היתרון הוא לצורה הקלה ביותר לגבי הביטוא. שתי המלים הנדונות חלוקות רק בתנועת הל', ובכך עלינו לבחור בין ל' סגולה לל' שרוקה. הראשונה זקוקה אך למגע קצה-הלשון בחניכיים העליונים ולפתחון פה קל, אולם השנייה טעונה עוד נטיית שפתיים. לפיכך נעדיפה אלה"¹¹⁸. עניין זה הספיר אפשטיין גם בדברים, שהקדים לספר שתרגם ("נפש התינוק הנ"ל): "ועוד גורם אחד הרבה להשפיע על לשון התרגום: הפונטיקה או תביעות המבטא. גורם זה, שלעת-עתה הוא נדמה כמוזר מאוד לדוברי עברית, ובפרט לקוראיה, עתיד לתפוס מקום נכבד מאוד לתקנת שפתנו בדורות הבאים. ולפיכך אין להתעלם ממנו גם פיוס הזה. ובכך

116. הערה 112: שם.

117. הגיוני לשון (הערה 19): 271.

118. שם: 104.

נמנעו מפאן, ככל האפשר, צירופי מלים, שהם צורמים את האוזן ומכבידים על אברי ההגייה, כי כל הפוגם את השמע ואת המבטא פסול גם בכתב" ¹¹⁹.

לאור תפיסה זו של מבטא עברי תקין, יובן האתגר העצום, שהתמודד עמו אפשטיין, לתיקון המבטא המרושל, שהיה רווח בין דוברי העברית בזמנו. במאמרו משנת תרפ"א דרש מכל העברים, ובייחוד מן המורים, לתקן את המעוות במבטא המקובל ולאמץ את המבטא, שהוא הציע. כך סיכם שם עניין זה: "רב לנו לרפות, לאלם ולחרש את העברית דקיקת התנועה ורבת הצלילים" ¹²⁰. על דעותיו בדבר המבטא העברי התקין חזר אפשטיין רבות גם בע"פ וגם בכתב.

מימי אב"י ועמיתיו דנו מחיי הלשון, ועמהם גם המורים הנחשונים בסוגיית המבטא התקין, שיש להקנותו לתלמידי בית הספר העברי-הלאומי החדש ולכל המבוגרים, הלומדים עברית חיה. בכינוס היסוד של הסתדרות המורים העברים בא"י (תרס"ג) הציעו אב"י, ילין ואחרים לאמץ את המבטא, שפונה "ספרדי". מאז פעל ועד הלשון ופעלה גם הסתדרות המורים העברים להנחיל מבטא זה — ולא עלה הדבר בידיהם ¹²¹.

אפשטיין לא התעלם מעובדות אלה, אך לא התייאש מן המציאות — ונימוקיו עמו: אין ללמוד מפי שלון המורים-

119. הערה 112: שם.

120. הערה 72: 265.

121. ראה חוברתי על ז'בוטינסקי (הערה 103): 90-95.

הנחשונים, בראשיתו של בית הספר העברי-לאומי, להקנות מבטא תקין לתלמידיהם, משום שמורים אלה היו בשנות העמידה שלהם, בגיל שקשה ביותר לסגל מבטא חדש. וכיון שהדבר היה קשה להם מאוד, הזניחו אותו ולא טיפחו אותו גם אצל תלמידיהם: "כמעט כל המורים — והם בני 30-40 ויותר ומחוסרי הכשרה פונטית — עלו מן הגולה, ומבטאי המערב והעברית המערבית חרותים במוחם, פלועים בדמם ומנצחים על-פיהם ואזנם"¹²². אפשטיין גם האמין, כי מדע הפונטיקה, שהתקדם מאוד, יוכל לסייע בכך אפילו בהוראת מבוגרים: "התקדמה הפונטיקה עד יכולתה להקנות כל מבטא באמצעי הדרכה מדויקים להפקת התנועות הדרושות באברי ההגייה"¹²³. מה גם שלדעת אפשטיין, "ערך הדיבור הולך וגדל בעולם הנאור"¹²⁴, וע"פ יש תקוה, שכך יהיה גם אצלנו. חשוב אפוא לשוב ולהטיף להקניית מבטא תקין — וסוף ההישג לבוא. אולם, פידוע, לא הצדיקה המציאות — לפחות עד פה — את התקוות של אפשטיין, ואין להתפלא על כך. קשה מאוד להקנות למתבגרים ולמבוגרים מבטא חדש, והמורה המצוי אינו ברה-כחי בדרך כלל. ע"פ הסיכויים, שמבטא תקין יוקנה לרבים, הם קלושים. אולם בגני הילדים ובכיתות היסוד של בית הספר היה אפשר — ואפשר גם כיום — להצליח בכך משום סגולת החיקוי של גילאים אלה. ואעפ"כ — בשל גורמים שונים, מהם גורמים חוץ-לשוניים — לא נסתייע הדבר עד היום. אפשטיין הבין את הקשיים בהקניית המבטא העברי-מזרחי

122. הגיוני לשון (הערה 19): 26.

123. שם. 124. שם.

להמונים, אך סבר, שעל המורים להמשיך ולהתמודד עם קשיים אלה, גם אם בסופו של דבר לא תושג המטרה בשלמותה: "לא פה המקום לברר מה שאפשר לתקן פאן, ומה בבחינת גזרה שאין הציבור יכול לעמוד בה — אמר למורים בהרצאתו בשנת תר"ף — אבל לפנינו חובה חמורה, שאינה סובלת דחייה"¹²⁵. שהרי אם המורים לא יתאמצו בעניין המבטא מתוך ייאוש מראש, ודאי שאין כל תקוה. אולם אם ישתדלו, יש סיפוי להצלחה, ולו גם חלקית.

במקום שלא נמצא "איש", שיתריע על המבטא המרושל, שיילחם במבטא זה, מתוך שהוא מציע מבטא תקין לדוגמה — להלכה וגם למעשה — נטל עליו אפשרי משימה קשה זו. הוא פרש מתפקידו הפכירים במערכת החינוך והתמסר לשיפור הלשון בכלל ולמבטאה בפרט, והוא עצמו שימש דוגמה חיה למבטא מתוקן וגם יפה, כעדות רבים. אפשריין האמין, שמאמציו ומאמצי המורים נושאים פרות, אם כי באיטיות רבה מאוד: "ובכל זאת עובדה היא, שלגבי טהרת הסגנון ובמידה זעומה גם מבחינת המבטא משפחה העברית והולכת"¹²⁶. ובכך יש להודות לחינוך העברי החדש בא"י, ל"פעולת בית הספר השקוע בעברית שרופה קלאסית"¹²⁷.

דוד ילין — עמיתו לפיתוח "גישת עברית בעברית" ולהנחלת עברית תקינה במבטא מזרחי — היטיב לאפיין את תרומתו של אפשריין לעברית המתחיה בהשואה לתרומתו הגדולה של אב"י: "בן־יהודה שם את חובת הדיבור העברי

125. הערה 67: 10-11.

127. שם.

126. הגיוני לשון (הערה 19): 8.

בפי העם, והוא (היינו: אפשטיין) קבע את אופן הדיבור בשפה הזאת" ¹²⁸.

אפשטיין — שנמנה עם מחיי הדיבור העברי ועם מעצבי "גישת עברית בעברית" בימי העלייה הראשונה — התמסר בשנים האחרונות לשיפור המבטא העברי הרווח וגם לשימור אופייה השמי של העברית. לשם כך צלל למקורות, בחן דרכי הבעה ונתן דעתו לדיוקי מבע ולגוני משמעים של מלים הנחשבות "נרדפות" ¹²⁹. שמירת האופי המקורי של העברית הייתה בעיניו פועל יוצא מהנחת היסוד שלו לגבי "רוח הלשון", דהיינו: דרכי הבעה של לשון, המייחדות אותה ומצדיקות את קיומה במשפחת הלשונות.

את "רוח הלשון" הסביר אפשטיין כך: "רבים, אפילו מהרוחניים שבנו, עודם מביטים על רוח הלשון פעל דבר, שמציאותו מוטלת בספק, פעל פרי קפדנותם של בלשנים בטלנים. הדעה הפוזבת הזו כבר הספיקה לחבל הרבה בלשוננו, וכדאי להתעכב עליה. אין אישיות הלשון מתגלה אך פסימנים המילוליים, המיוחדים לה והשונים ממקביליהם בחברותיה. אילו היו אלה ההפרש היחיד בין הלשונות, פי אז לא היה שווה להילחם על קיומן, ומוטב היה להסתפק באחת מהן" ¹³⁰. אבל

128. ראה מאמרו בהערה 3: שם.

129. "אפשטיין לימד להבדיל בין ביטויים, שהיו שגורים בפינו ובעטנו

'בערבוביה" (רובין, ד', "הגיוני לשון", הפועל העיר, שנה 40, פרך י"ח, גיליון 51/50, כ"ו באלול, תש"ז, 16).

130. הערה 67: 8.

למעשה אין הדבר כך. השוני בין הלשונות אינו רק שוני צורני, חיצוני, אלא הוא שוני מהותי; משום שכל "לשון היא דרך מחשבה מיוחדת, מידת הסתכלות אופיינית בתופעות הגשמיות והרוחניות, השקפת עולם מסוימת"¹³¹. במקום אחר הוא מסביר עניין זה כך: "החומר למחשבה אחד הוא בגזע האדם, לפחות בעולם התרבות. אולם בדרכי עיבודו יחולו חליפות מרובות לפי טבע הארץ והעם השוכן בה. כל אומה תאצל מאופייה על מלאכת ההבעה . . . תשקיף אל המושגים ואל יחסיהם מפינתה היא, תגלה בהם פנים שנעלמו מזולתם, ותתעלם, להפך, ממראות שנגלו לחברותיה; תסדרם מבחינת השקפתה, לפי טעמה, ותטבע בחותמה את מערכות ההרצאה"¹³². ועל-כך "נבדלות הצורות שרעיון אחד לובש בשפות שונות"¹³³.

אחד האפיונים של כל לשון, הנובע מן הצורך ליעל את הלשון כאמצעי תקשורת, ניפר בהשאָלות: "כל אחד מהמושגים הממשיים והפשוטים ביותר י שא י ל את סימנו המילולי לחבריו הדומים לו מבחינת מה, פגון נתן: נתן יבול, ענף, פרי; נתן קול, ריח, טעם; נתן חן, כבוד, שלום, שמחה"¹³⁴. תהליך זה אינו תולדה של שיקול דעת; "ההשאָלה תופק פמעט מכנית, בכוח השותפות שבין המושגים הדומים"¹³⁵. אולם השאָלה

131. שם: 9.

132. הגיוני לשון (הערה 19): 1-2.

133. שם: 2.

134. שם. הספר עם דוגמות גם בספר מחקרים (הערה 7):

276-275.

135. הגיוני לשון (הערה 19): 2-3.

פזאת אינה חד-סטריית ואינה חד-משמעית, שהרי "כל מושג אפשר לו שיהא דומה לכמה מחבריו ולהזדהות עמהם מכמה בחינות. השמש יוצא. אבל גם: מנץ, מופיע, זורח, עולה; הוא בא וגם שוקע... מפאן האופי המיוחד לזיהוי המושגים בכל לשון. עם ועם וטעמו ונטייתו בהסתכלות ובדמיון" ¹³⁶. לפיכך אנו מוצאים לאותו עניין השאלות שונות בשפות שונות: "כל עם 'משאיל' לפי רוחו הוא, לפי דרכי הסתכלותו ודמיונו: השמי ישבור את הצמא, הגרמני יכפנו, הרוסי ישקיטנו, הצרפתי יעצרנו" ¹³⁷. והרי דוגמה נוספת: "את מסע הגשם מלמעלה למטה רואה הרוסי כהליכה, הצרפתי - כנפילה, והעברי — כירידה. וכרדת הגשם הלא ירד המטר, היורה, הרביעה והמלקוש; הלא ירד גם הטל, הפרד, והשלג, האש מן השמים, המן" ¹³⁸. אפשר טיין הדגים "השאלות" כאלה גם במלות יחס: "העברי והארמי ילעגו ל... הערבי — ג... הרוסי והגרמני — מעל, הצרפתי — מ...". ¹³⁹

אפיון מרכזי בכל לשון ניכר במבעים, דהיינו בדרכי הצטרפותן של המלים למבעים הזלכים וגדלים. שתי פנים לצירופים כאלה: בחירת המלים עצמן, ושיבוצן ברצף של המבעים.

אותו רעיון אפשר להביע במלים שונות מבחינת המהות והפמות גם יחד. לדוגמה: "בשבתי ביום חם בבית קרובי הנני פונה מדי צמאי אל בתי הקטנה: הלא תגישי לי, בתי, מן הקרים

136. הערה 7: 276.

137. הגיוני לשון (הערה 19): 3.

138. שם. 139. שם.

הקרים ההם! 'תואילי להגיש לי פוס מים'; 'קחי נא לי, ילדתי, ספל מים'; 'בבקשה, מרים, מעט מים מן הפד הצוננת'; 'אם תגישי לי, מרים, פוס צוננים, אומר לך חן-חן פפול'; 'מי ישקני פיום הזה אם לא מרים!' " 140. לגבי מלים רבות נוכל בכל הקשר לבחור אחת מתוך מספר מלים מתאימות: "את הרושם, המעשה והמושג נוכל להביע על הרוב בסימנים אחדים קרובים זה לזה ומתחרים זה בזה, פגון: קול- שאון- המיה; חזק — אמיץ — עז; פרי — תולדה — תוצאה . . . יש בררה במלים, וכוחות מסופכים מכריעים את הבחירה" 141, אך קודם פול תכריע בכך הבנה טובה של תוכן ההבעה. אפשריין הביא דוגמה לתהליך זה של בחירת המלה המתאימה ביותר לפי פונת המדבר: "ראיתי מעשה והגדתיו לבני ביתי: זרק ילד אבן בתרנגולת ופצעה. זרק? אולי: ירה, קלע; ילד? — והשובב תינוק, כמעט עולל; אבן? — עתה נזפרתי: היא צרור חד; התרנגולת עודנה פרגית; בתרנגולת — ולא 'אל'? פצעה? — מוטב: נפצעה; זבעברית ארץ- ישראלית: ילד השליך . . .; מה הובלט ביותר בתנועת הילד: זריקה, ירייה, קליעה, או אולי השלכה פשוטה? אילו היו מושגים אלה ברורים לי כל צורפם, ואילו תפסתי יפה את אופי התנועה, פי עתה השכלתי לדייק יותר" 142.

הוא הדין לגבי סדר המלים במבעים. אף הסדר אופייני הוא לכל לשון, וע"פ גם הוא מגלה את "רוח הלשון". אך יש שסדר המלים מהווה אמצעי להדגיש גון מסוים של ההבעה 143. ברור

140. שם: 10. 141. שם: 9. 142. שם: 16.

143. ראה דוגמה לכך בספר מחקרים (הערה 7): 337.

אפוא, מדוע חשוב כ"פ להקפיד בסדר מלים, שיביע כהלכה את כונת המדבר או הפותב עפ"י אופייה של הלשון.

אפשטיין חקר הרבה את בעית סדר המלים במשפטים עבריים שבמקורות, ועל יסוד מחקריו הציע כללים מעשיים למבנה משפט עברי מקורי. לדוגמה: "בסידור המושגים למחשבה שורר בעברית כלל גדול: העיקר קודם לטפל, הידוע — לנעלם, המפורש לסתום"¹⁴⁴. לכן פסל אפשרי ניסוח כזה, שמצא בעיתון: "איפרי הכפר השכן פטרובקא . . . עלו על שדות היהודים במושבה נאדיז'נאיא והחלו לקצור". והרי ערעורו על ניסוח זה: "נסכים לשעה עם המחבר, כי 'שכן' ייאמר גם לדוממים. אפס כי לא יובן: הפפר השכן? שכן למה? האין כל פפר סמוך לגובלים בו?" לפיכך הציע אפשרי לנסח כך: "איפרי הכפר פטרובקא, השכן למושבה היהודית נאדיז'נאיא, עלו על . . ." — ועדיף: "בשדות המושבה היהודית נאדיז'נאיא עלו איפרי הכפר הסמוך פטרובקא והחלו . . ." ¹⁴⁵.

הרבה דן אפשרי בסדר המלים העברי במשפטים מסוגים שונים. בכל מקרה נטל דוגמה מדברים שבכתב (בעיקר מן העיתונות, פפי שנראה להלן), ניתח את מבנה המשפט, הראה את פגימותיו מבחינת אופי העברית, הדיוק והיזף, והציע ניסוח מתאים אחר¹⁴⁶.

בשימושי העברית — בע"פ וגם בכתב — גילה ליקויים

144. הגיוני לשון (הערה 19): 243.

145. שם: 244.

146. עיין שם — בסעיף: "נפתולי הבעה".

לא מעטים. העיקריים בהם, לדעתו, הם אלה: עניות אוצר המלים השימושי; אי-הבחנה בין מלים מחמת אי-הבחנה בין מושגים או בין גוני-מושג; אריכות שלא במקומה; ועל הפול "התערבות" לשונות הלעז בעברית.

(א) רבים טענו, שהעברית ענייה ושאינ באוצר מלים פדי לפרנס את כל צורכי ההפעה: "רגילים אנו לרנן על לשוננו: מספנה היא, צרת מלים ודלת צורות; אי אפשר להגות בה את רעיונות דורנו לכל דקותם, פי ניתקל לרגעים במושגים, אם בממש ואם במופשט, החסרים מונחים עברים"¹⁴⁷. אפשטיין דחה טיעון זה. לדעתו, העברית ענייה, משום שאין אנו מנצלים את כל אוצרותיה שפעין — לא רק אלה הגנוזים במקורות, שלא כל אחד מסוגל לצלול בהם ולדלות את הדרוש לו להבעתו (פמו: ספרות חז"ל); אלא אפילו המקרא, שכביכול ספר פתוח הוא לפנינו, אף מתוכו אין אנו דולים די הצורך: "אפילו בסיפורי התורה, השגורים לכאורה על כל לשון, מרובים מאוד האמרים, שטרם זכו להתחיות"¹⁴⁸. אמנם, בדרך כלל נכונה המסקנה, ש"לשון דורנו לנגד שפת הקדמונים היא פלשון המגודל לעומת שפת העולל"¹⁴⁹, ואעפ"כ סבר אפשטיין, שאוצרות לשוננו בכל רבדיה עשויים לספק לנו מבעים מדויקים לכל צרכינו בהוה.

את הטיעון הנ"ל, שהשמיעו רבים בדורו של אפשטיין, שקשה בעברית להביע את כל הדרוש והרצוי בכל דיוקם ודקותם, אין, לדעתו, לכון פנגד העברית, אלא פנגד המשתמשים

147. שם: 29.

149. שם: 19.

148. שם. דוגמות — שם: 29-30.

בה. הנה אוצרותיה הרבים של העברית עומדים לרשותנו, אבל אין אנו נוטלים מהם אלא קמצוצים בלבד: "הננו לנגדה בבחינת שוטה המאבד מה שנותנים לו"¹⁵⁰. וע"כ טען אפשטיין פנגד המשתמשים בעברית, "כי על פן הענינו אותה"¹⁵¹. וכיון שפך, הרי בידינו גם להעשיר את העברית שבפינו ובעטנו¹⁵².

(ב) בניגוד לאבותינו, שהבחינו בין גוני רעיונות ומצבי נפש דומים, אנו — ביחסנו המרושל לעברית המתחיה — זנחנו את ההבחנות הללו, וע"כ דלדלנו את לשוננו: "נסוגים אנו אחור בהתפתחות הפשוט לניתוח ולהבדלה"¹⁵³. הנוק בכך אינו רק דלדול הלשון, אלא גם דלדול המחשבה, שפן "בהיפגם פלי המחשבה — הלשון — תלקה המחשבה עצמה"¹⁵⁴. פיצד? "מי שלא יבדיל, למשל, בין לחץ לבין העיק, שאף — נשף, סבב — הקיף, מעגל — עיגול, עיקר — שורש, פד — ענף — לא הבחין בין המעשים והמושגים האלה; ובאין הבחנה נעדרת ההבדלה, והמלים הקרובות נראות פטפילים. מי שלא ירגיש צורך במדוע לנגד למה, ביראתי לעומת פחדתי, בהצריך מול הכריח, בדימה מפני השוה, ברגילות יען הרגל — חסר מושגים ולא מלים... המחליף שויון בשווי, פירווד

150. שם: 29.

151. שם.

152. על יסוד ממצאי ביניים של מחקרי, שעדיין לא נשלם, עליי להעיר, שגם בימינו דל ביותר האוצר המילולי האקטיבי של תלמידי בית הספר לדרגותיהם, כולל סטודנטים. נראה, שבמערכת החינוך שלנו עדיין לא הוסקה המסקנה, שיש לתכנן לימוד שיטתי של אוצר מלים, כמקובל במדינות מתוקנות.

153. הגיוני לשון (הערה 19): 30. 154. שם.

בהפרדה, פניעות בהכנעה, מסירה במסירות — מערפב מושגים, ההופכים את הרעיון או דולחים אותו עד לא יופר" 155. הבחנות כאלה חשובות לכל בן תרבות. ע"פ חייבים המורים להבחין היטב בין מושגים קרובים ואף בין גוני מושג ולהדריך בכך את תלמידיהם: "פי נולזל בכגון אלה, חטוא נחטוא לא לדקדוק מלים אלא למושגים, להיגיון ולחינוך" 156. הדרכה כזאת מקומה כבר בבית הספר היסודי: "בימינו ייטיב אף תלמיד בית הספר העממי להבדיל בין מרופע — ריפוע, עיגול — מעגל, כובד — משקל, נמס — נמוג; ולא יאמר פרי לתפוח-האדמה, עוף לעטלף, אָד לגז" 157.

ג) אפשטיין הטיף לחיסכון בהבעה. גם משום כך העלה את ערך ההבעה המדויקת, מאחר "שמושגים מוגדרים יפה ומסוימים ללא פקפוק, חולקים למחשבה מהירות, קלות ודיוק. פלומר: חיסכון בזמן ובכוח" 158. החיסכון בהבעה יושג גם ע"י השמטת מלים, שאינן הכרחיות להבהרת הרעיון או המושג ("מלים טפילות"). במקום לומר: "התקציב הדרוש לשם כך", אפשר לקצר ולומר: "התקציב הדרוש לכך" 159. במקום לומר: "פלזני הוא איש נשוי", נוכל לומר: "פלזני נשוי" 160. לעתים אפשר לקצר גם את המלים עצמן. במקום לומר: "העובדה הזאת", אפשר לומר: "עובדה זו" 161.

ריפוז המפע וקיצורו לא רק שאינו פוגם ביעילות התקשורת. להפך, הוא מייעל אותה הן מן ההיבט ההגיוני והן מן

155. שם: 13-14. 156. הערה 112: י"ב.

157. הגיוני לשון (הערה 19): 17. 158. שם.

159. שם: 274. 160. שם: 275. 161. שם.

ההיבט הלשוני: "הקיצור הרצוי אינו אלא תיקון בעצם הרעיון ובהפעלתו מבחינת ההיגיון והלשון פאחד"¹⁶². לפיכך תובן מסקנתו: "העיתון המחסך מלים, 'עושה חסד לאלפים' ואולי 'רב חסד לכל קוראיו' "¹⁶³.

ד) "התערבות" לשונות-האם של דוברי העברית היא גורם ראשי לשיבושי לשון ולפגימה פרוח העברית על סגולותיה המיוחדות. "התערבות" זאת מתרחשת בכל תהליך של לימוד לשון חדשה: "ככה תיוצר לשון פלאיים, שברבות הימים תילחם גם היא על קיומה ותהדוף כל ניסיון לתיקונה"¹⁶⁴. בשלב פלאיים זה משתמש לומד הלשון במלים של הלשון הנלמדת תוך שהוא משבצן בצירופים ובמבנים של לשון-האם שלו. אפשרי היטיב לתאר מצב זה שנים רבות לפני שהופך הדבר במתודיקה להוראת לשונות זרות¹⁶⁵: "תחת מסוה מלים עבריות נרבה להכניס לתוכה גוני לעז במושגים ובמבנה הפסוקים. אכן, בלשונות אחרות נדבר, גם כאשר למשמע אוזן נסיח עברית טהורה"¹⁶⁶.

כל עוד מצב זה הוא רק שלב לימוד הלשון, אין מקום לחרדה; אם פי רצוי, שגם בשלב לימוד השפה יעמדו המורים על הקשיים של תלמידיהם ויסייעו להם להתגבר על כך. אולם כאשר ה"התערבות" של לשונות-האם ממשיכה לפעול לאחר סיום תהליך הלימוד, במיוחד כאשר "התערבות" זו ניפרת גם

162. שם. 163. שם: 274. 164. שם: 6.

165. עיין על כך בספרי: הלכה ומעשה בהוראת הלשון

העברית, ת"א, עמיחי, 1968, 21-31.

166. הערה 164: שם.

בשימושי הלשון של מי שהפתיבה היא אומונותם — כמו
עיתונאים ובייחוד סופרים — אז חובה להתריע על כך ואף
לפעול לגילוי פרי ה"התערבות" הזאת כדי לסלק אותה מן
העברית. וכך עשה אפשטיין.

הוא גילה את "התערבות" לשונות הלעז לא רק בעיתונות,
אלא גם בפרסומים מדעיים, ואפילו בפרקי ספרות: "בעברית
שבימינו, ובייחוד בבואה להביע ענייני מדע, גברה מאוד הרוח
הלועזית עקב תרגום מדעת ובבלי דעת. רוח פלאיים זו מתגלה
בצורות שונות ומשונות"¹⁶⁷. הוא הדין בעיתונות ובספרות:
"העובדה, שהטועים כאן הם לא קטלי קני, אלא עיתונאים
מנוסים, היא רבת ערך למעשה. הן לא נתכוננו הסופרים
הנכפדים למרוד בצורה העברית, פי אם אנוסים הם; שלא מדעת
יפלוט עטם את הלעז בתרגומו העברי. המתחרה העז, המנצח;
בהתחפשו בלבוש יריבו, עלול לעקור את כל מקוריות לשוננו,
גאון תרבותה וחרן הגיונה"¹⁶⁸.

כדי להתגבר על תופעה זו בדק אפשטיין היטב את לשון
העיתונים, פשכונתו לגלות את "קוצי" הלעז ולבער אותם
מ"פרם" העברית. מדוע הקפיד כל כך בלשון העיתונים? משום
שלדעתו הם חשובים ביותר לתחיית הלשון ולשימור אופייה
המקורי: "העיתונות היומית היא פור יצירה ומבחן לשפה בכל
מקצועות החיים. ואם רב חלקה בפיתוח הלשון, הלא אין ערוך
לזכותה בהפצת העברית בכל שדרות העם, בנושאים משטף
החיים, מן השאלות הפוערות, בהיות הקורא מצפה לחדשות,

167. הערה 112: י"א.

168. הגיוני לשון (הערה 19): 228.

למאמר, ומתרגש או מתפעל למקרא הטורים הקצרים" 169. מכאן החובה על העיתונאים לדקדק בלשונם. אפשטיין סבר, שבדרך כלל, במיוחד נוכח קשיי עבודתם של העיתונאים, הם ממלאים את תפקידם כהלכה: "בכלל מחמיר העיתונאי העברי בטהרת סגנונו, אעפ"י שמלאכתו הדוחקת תפריענו מהתעכב על הצורה. בתנאים אלה יש לתמוה על מיעוט הקלקולים לשפה המצויים בעיתונינו" 170. אולם בשל ההשפעה העצומה של העיתונים על ההמונים, הכרח לשרש מהם אותן שגיאות מעטות, החוזרות ונשנות: "יען כי בכוח תדירותן עלולות הן לפגום את סגנון המחברים, ושל הקוראים — על אחת כמה" 171.

ד. חתימה

יצחק אפשטיין נמנה עם חבורת מְחִיי הלשון העברית בהנהגתו של אליעזר בן-יהודה. פשאר בני חבורה זו, והמורים הנחשונים, עסק גם הוא בחידושי מלים 172 — בעיקר בפדגוגיה ובפסיכולוגיה 173. אולם תרומתו העיקרית לעברית המתחיה הייתה בשני תחומים: בהנחלת הלשון העברית לילדים ולמבוגרים בא"י ובתפוצות ובשימור אופייה השמי — הן ע"י

169. שם: 242.

170. שם. 171. שם.

172. "כמעט כל המורים הראשונים ללשון העברית נעשו משום כך, כאילו שלא בטובתם, חוקרי לשון, בייחוד בצד הלקסיקוגרפי שבה, ומחדשי מלים. וגם יצחק אפשטיין הלך בעקבותיהם" (הערה 6): 82.

173. "הוא אחד המעטים שהניח את היסוד למדע הפסיכולוגי בעברית ונתן לנו מונחים מדעיים במקצוע זה, אשר נתקבלו ברובם ע"י בעלי מקצוע" (הערה 7: י"ד).

תשיפת תכונותיה של העברית המקורית והן ע"י ניפוש הלעזים, שחדרו לעברית בתהליך החיאתה והנחלתה לרבים. בשנותיו הראשונות נתן חילו לחינוך הלשוני. בשנותיו האחרונות התרכז בשיפור הלשון ובשימור אופייה. באחרית ימיו, עת ליקט את רשימותיו בתחום הלשון, הביע את דעתו שהפעילות שלו ושל אחרים לשיפור הלשון ולשימור אופייה המקורי לא היו לשוא: "הלא נודה, פי הפליאה העברית להתקדם מבחינת שמיותה, וכי היום פוחה עמה להתייצב לעומת הלעז והרדופה, עקב תביעות המעשה בארץ המתחיה, מקבילה שמירה אמיצה על רוחה וטהרתה, על הגיונה ורגישותה"¹⁷⁴.

לא נוכל לברר, עד כמה הערכה זאת תואמת את המציאות הלשונית בארץ בזמן שנכתבו הדברים הללו. מפל מקום, גם אם נקבל דברים אלה כפשוטם, עלינו לזכור, כי תוקפם לא היה לזמן רב. עם קום המדינה (1948) שוב הועמדה העברית בתחרות קשה עם שפות לועזיות רבות עקב העלייה הגדולה, שזרמה למדינה החדשה. גם פיוס ניפרת היטב "התערבות" הלעז, לא רק בדיבור אלא גם בכתב — בייחוד בעיתונות. בחוברת "לתקנת לשון העיתונים" (בסדרת "לשוננו לעם") כתב על כך המחבר, אבא בנדויד, בשנת תשפ"ח: "בשנים האחרונות פשטה כמעט שגרת התרגומים המכניים בלשון החדשות עד למעלה ראש ומחקה מהן כל פרצוף עברי"¹⁷⁵.

174. הגיוני לשון (הערה 19): 33.

175. בנדויד, א', "לתקנת לשון העיתונים", לשוננו לעם, מחזור ט"ו, קונטרס ג' (שבט תשפ"ה), ב'. וראה גם קונטרס שני של המחבר הזה

בימינו הדעות חלוקות הן לגבי הצורך והן לגבי מידת יעילותה של "מדיניות לשון" בהכנת ההתפתחות הטבעית של העברית החיה. אולם גם התומכים עקרונית בהכנה כזאת אינם מודים לכל מסקנותיו והצעותיו של אפשטיין: "צאו וראו: אין גופי תורתו נודעים ונטועים בתוכנו. כמה רבים מוקיריו, המקטרים לשמו, ומה מעטים תלמידיו היוצקים מים על ידיו ומקבלים ברצון חבלי תחיית לשון"¹⁷⁶.

בתוך שתי הערכות קוטביות לגישתו הלשונית של אפשטיין קלוזנר מייצג את הגישה השוללת — שכן, לדעתו, אפשטיין שמרן מדי: "בתור בלשן הוא נראה לי חונט את הלשון העברית החיה והמתפתחת על ידי נטייה ל'הלשון הפנענית' ('לבלתי'; 'ובצאת') יותר משהוא משפר אותה"¹⁷⁷. לעומתו חייב צבי שרפשטיין את גישת אפשטיין. על הספר "הגיזני לשון" כתב שרפשטיין: "ספר שלא יסולא בפז. ספר שימוש הוא לכל סופר, המעלה מחשבות על הגיליון"¹⁷⁸. ונימוקו עמו: "פולנו מושפעים מן הלעזים שלא לטובתנו. כגנבים בלילה הם נכנסים לתוך רקמת מחשבותינו. אפשטיין בוחנם, בודקם, מגלה את מקורם. אחרי-כן הוא פוסלם ונותן לנו תמורתם מאוצרנו אנו — לעתים מתוך מקורות גלויים וידועים, בשם הזה, לשוננו לעם, מחזור ט"ז, קונטרס ט' (אב תשפ"ה). אפשר לראות בפרסומים אלה והדומים להם המשך פעולתו של אפשטיין לשיפור לשון העיתונים.

176. הערה 1: 2.

177. מתוך מכתבו של קלוזנר לאביעזר ילין. עיין בקונטרס מדור

לדור (הערה 74): שם.

178. גדולי החינוך בעמנו (הערה 15): 160.

שלא נכנסו לתוך שימוש" ¹⁷⁹. שרפשטיין נהנה גם משביבי מליצה, שפלט עטו של אפשטיין: "עתים אנו מרגישים בדבריו חיקוי נפלא לדברי אבותינו, ניצוץ חיוני מכשרונו של מאפו. אדם יבקש פוס מים קרים מבתו ויאמר לה: 'הלא תגישי לי, בתי, מן הקרים, הקרים ההם'. לא נתפון אפשטיין להתגדר במליצה, אבל לבו רחב מניב זה, שחן קדומים מרחף עליו" ¹⁸⁰. והלא נגד "חן קדומים" זה יצא קלזנר, מפני שהוא ישב פא"י ודיבר עברית חיה; מה גם שהוא דגל בפיתוח "עברית ישראלית" גמישה ומתאימה ללשון חיה, בייחוד בדיבור ¹⁸¹. לעומתו ישב שרפשטיין בחו"ל, ואף על פי שדיבר עברית, לא הייתה העברית לשון החיים של סביבתו, והוא נשען הרבה על לשון המקורות, לעתים ללא ידיעה או ללא התחשבות בהתפתחות שחלה בישראל. אין אפוא תמה, שלשון הפתח הייתה קרובה ללבו של שרפשטיין, וע"פ גם לכתיבתו ואף לדיבורו העברי. ואמנם, בעקבות ביקוריו התכופים בישראל תיאר את תיקשוני "שיבושיו", שתיקנו לעתים דוברי עברית חסרי ידע במקורות ¹⁸².

180. ש.ם.

179. ש.ם.

181. במבוא לספרו: דקדוק קצר של העברית החדשה (ת"א, מצפה, תרצ"ה) כתב: "דקדוק קצר" זה הוא של 'העברית החדשה'. לא של העברית המקראית ולא של העברית המשנתית, ואפילו לא של העברית התיבונית, אלא של העברית החדשה דוקה" ⁽⁶⁾. ולהלן נאמר: "הדקדוק הנוכחי נתחבר על פי הפלל 'תפוס לשון אחרון'... אם אין בשכבה האחרונה של הלשון צורה, שהטעות שלה גלויה וניפרת בסיבתה וגורמיה — השכבה האחרונה הריהי משובחת" ⁽⁸⁾.

182. ראה רשימתו: "בחבלי לשון". בקונטרס מפרי עטו: "דרכי

נראה לי, שהפריז קלזנר בביקורתו השוללת את מפעל שיפור הלשון של אפשטיין. כל מי שיעיין בספרו "הגיוני לשון" ימצא בו סעיפים, המצויים גם בספרי הדרכה דומים מן השנים האחרונות. אם פי מספר חומרות של אפשטיין כבר בוטלו, חתירתו לשמירת אופייה השמי של העברית, ובייחוד ניתוח המשפטים הפוגמים באופי זה, ראויים לעיון גם היום, כפי שהיטיב להסביר שרפשטיין בדבריו, שהובאו לעיל. לגישה המחייבת הצטרף גם י' ספיבק, שהציע לקבץ את רשימותיו של אפשטיין בענייני לשון, ונימוקו לכך — קרוב לזה של שרפשטיין: "לו היו דבריו והערותיו מכונסים וערוכים ומצויים בידינו לשימוש, היינו יכולים לשרש בעזרתם הרבה עשבים שוטים, שעלו בשפת הדיבור ובשפת העיתון והספר"¹⁸³. ואמנם רשימות אלה קובצו ופורסמו זמן קצר לאחר הבעת משאלה זו (ביזמת ברל כצנלסון)¹⁸⁴.

אם לגבי תרומות אפשטיין לשיפור הלשון הדעות חלוקות, דומני, שלא ימצא חולק על תרומותיו בתחום הנחלת הלשון העברית, בייחוד למבוגרים בארץ ובתפוצות. פרסומיו בתחום זה ראויים לא רק לעיון, אלא גם לשימוש מעשי לשם שיפור הנחלת הלשון העברית.

לשוננו. דובריה וסופריה", בסדרת: לשוננו לעם, מחזור כ"ג, קונטרס ו' (ניסן תשל"ב).

183. הערה 7: י"ד.

184. הגיוני לשון (הערה 19): ח'.

כללו של דבר:

מאז עלייתו לארץ (תרמ"ו) ועד מותו (תש"ג) מילא אפשטיין את תפקידו—ייעודו כ"איש הלשון" להלכה וגם למעשה; ואולי בעיקר למעשה — שהרי גם חקירותיו בלשון היו בבחינת "לימוד על מנת ללמד". בתקופות שונות של חייו היה "ראשון" — הוא קפץ קפיצות נחשוניות כדי להראות את הדרך לרבים¹⁸⁵. בכל אלה תישמר לו זכות ראשונים. ונציין, שזכות זו שמורה לו גם בחקר התופעה המופלאה של תחיית העברית מלשון הספר ללשון הדיבור וללשון הלאומית של העם המתערה מחדש במולדתו¹⁸⁶, וכפי שהוסבר לעיל, יש לפועלו יותר מערך היסטורי.

185. "איש שהכול זוכרים אותו כראשון" (מבחר כתבי י' לופבן, מכונס וערוך בידי נ'. תרדיון. ת"א, עיינות, תשי"ד, 540–541).
וכן: "התשוקה להתחיל, ההתלהבות לקראת כל קפיצה נחשונית בחינך — זה היה אחד הקווים הבולטים ביותר באישיותו של אפשטיין המחנך" (סדרת ראשונים, הערה 24: 19). על יסוד דיוננו נוכל להוסיף, שפך נהג אפשטיין גם בתחום הלשון, שבו התגדר.
186. עיין במסה הפסיכו־פדגוגית שלו "במה זכתה העברית לתחייה", שפורסמה לראשונה בתרצ"ו וכונסה לספר: מחקרים (הערה 7): 274–253.